

शाह लतीफ

कल्याण आडवाणी

सिंधी भाषेतील कवींमध्ये सर्वाधिक आदर आणि प्रेम मिळविलेले शाह लतीफ यांचा समावेश विश्वाच्या अशा श्रेष्ठ कवींमध्ये होतो, जे त्या त्या भाषेतील सर्वोत्तम राष्ट्रीय साहित्यकार मानले जातात. शाह लतीफ हे सूफी, रहस्यवादी आणि दुर्मिळ आध्यात्मिक अंतर्दृष्टी असलेले कवी होते. ते त्या मातीचे कवी होते, जिच्या दृश्यांना आणि स्वरांना त्यांनी आपल्या पद्याद्वारे अमर करून टाकले. आपल्या जन्मभूमीच्या आकर्षक लोककथांनादेखील त्यांनी अमरत्व प्रदान केले आहे. त्या लोककथा आजदेखील सिंधमध्ये सर्व थरांतील लोकांत गायिल्या जातात, मग ते लोक कोणत्याही वर्गाचे, धर्माचे व देशाचे असोत.

या पुस्तकाचे लेखक कै. कल्याण आडवाणी हे शाह लतीफचे साक्षेपी अभ्यासक होते. त्यांच्या 'शाह लतीफ जो रसालो मुजम्मल' या ग्रंथाबद्दल त्यांना 1968 साली साहित्य अकादेमीचा पुरस्कार मिळाला होता.

Shah Latif (Marathi), Rs. 25

ISBN 81-260-1960-3

22 भाषांमधून पुस्तके प्रकाशित करणारी साहित्य अकादेमी,
जगातील सर्वात मोठी प्रकाशन संस्था

भारतीय
साहित्याचे
निर्माते

अनुक्रमणिका

	प्रस्तावना	1
1.	कवीचे जीवन	3
2.	कवीचं व्यक्तिमत्त्व आणि आचार-विचार	19
3.	भाषा, शैली आणि प्रादेशिक विषय-वस्तू चित्रण	25
4.	आचारनीती आणि भक्ती	35
5.	प्रेम, गूढवाद आणि अनुभव	40
6.	व्यापार, वाणिज्य आणि संपत्ती	46
7.	निवेदन कौशल्य	51
8.	कथांची प्रतीकात्मकता	54
9.	संदर्भ ग्रंथ	60

प्रस्तावना

सिंधच्या सूफी कवींमध्ये शाह लतीफ हे सर्वोच्च आणि सर्वाधिक लोकप्रिय कवी आहेत. काळाच्या अक्षुण्ण पटलावर ज्यांची नावे कायमची कोरली गेली आहेत, अशा महान कवींमध्ये शाह यांचा समावेश केला गेला आहे. ते द्रष्टे आणि सिध्दपुरुष होते आणि त्यांचे 'बैत' (दोहे आणि दोह्यासारचे इतर छंद, कवनं) दिव्य सत्याचे मौक्तिक आहेत. त्यांचा 'रिसालो' ग्रंथ सिंधी भाषेचा प्रतिष्ठित आणि अपूर्व निधी आहे.

शाह लतीफ यांचा संत-स्वभाव, कल्याणकारी वृत्ती, निर्मळ चारित्र्य आणि त्यांच्या अन्य गुणांनी त्यांना सिंधी लोकांच्या अंतःकरणात आराध्य दैवताच्या स्वरूपात स्थान दिलेले आहे. त्यांचे हे गुण त्यांच्या काव्याशी जवळीक साधणाऱ्या वाचक वर्गालाही प्रभावित करतात.

येथे मला शाह लतीफ आणि त्यांच्या काव्याविषयी या पुस्तकात आलेल्या गोष्टींपेक्षा अधिक काही सांगण्याची गरज वाटत नाही. या ठिकाणी मी सिंधी विद्वान लेखक ऋषी दयाराम गिदूमल यांच्या काही ओळी उद्धृत करू इच्छितो. शाह लतीफ यांना श्रद्धांजली वाहताना ते म्हणतात :

त्यांची प्रतिभा विलक्षण

स्फटिक-सरितगत प्रवाहमान

उज्ज्वल प्रकाश समान

निर्मळ समीरसम

“ते निर्मळ कारुण्य आणि तीक्ष्ण बुद्धि असलेले महान कवी होते. त्यामुळे त्यांचे 'बैत' (कवनं) हे विद्वान तसेच सामान्य लोकांकरिता, हिंदू आणि मुस्लिम समाजातील माणसांकरिता आनंद आणि आश्वासनाची वस्तू बनले. महान कवी हाफिज यांना इराणचा पेट्रार्क (Petrarch) म्हटलं जातं. आणि शाह लतीफ हे सिंधचे हाफिज मानले गेले आहेत. पण पेट्रार्क आणि हाफिज हे दोघेही शाह लतीफ यांच्या काव्याची यथार्थ ओळख घडवू शकत नाहीत. शाह लतीफ यांनी आपल्या देशाच्या आख्यानांद्वारे सर्वाधिक सत्यांचं दर्शन घडविलं आहे. आणि त्या पारंपरिक कथांना अभूतपूर्व शुची व कांती, कोमलता आणि कारुण्य प्रदान केलं आहे. ते फक्त मधुर गीत गायिले नाहीत तर त्यांनी आपल्या जीवनात देखील मधुर दिवस अनुभवलेले आहेत. त्यांचं जीवन पवित्र आणि पापरहित होतं. त्यामुळे

ज्या प्लेटोने आपल्या 'आदर्श प्रजातंत्र' मध्ये सुंदर व सर्वकलासंपन्न अशा कवींना अजिबात स्थान दिलं नव्हतं, त्यातून शाह लतीफ यांना त्यांनी कदाचित वगळले नसते. शाह लतीफ हे यमक जुळविणारे चमत्कारिक कवी नव्हते. ते खऱ्या अर्थाने सच्चे कवी होते - एक यशवंत कवी, प्रतिभावान व प्रभावशाली कवी आणि सर्वात मोठे संतकवी."

शाह लतीफविषयी पुस्तक लिहिण्याची जबाबदारी माझ्यावर सोपविली म्हणून मी साहित्य अकादेमीचा फार आभारी आहे. या पुस्तकात मी शाह लतीफ यांचे जीवन, तत्त्वज्ञान आणि त्यांच्या काव्याच्या वैशिष्ट्यांचं संक्षिप्त वर्णन केलं आहे. पुढे मागे शाह यांचं व्यक्तिमत्त्व आणि साहित्य यांच्याबद्दल सखोल अभ्यास होईल अशी आशा वाटते.

कल्याण आडवाणी

14, सिंधी कॉलनी,

वांद्रे, मुंबई - 400 050.

1

कवीचे जीवन

शाह अब्दुल लतीफ भिटार्ई यांचा जन्म हिजरी सन 1102 (ई.स. 1689 - 90) साली हैदराबाद (सिंध) च्या हाला तालुक्यातील हाला हवेली या गावी झाला. ज्या घरात या संत कवीचा जन्म झाला, त्या जमिनीवर लौंग फकिराने बांधलेल्या एका साध्या मशिदीशिवाय आता त्या गावी काहीच अवशेष शिल्लक नाहीत. लौंग फकिराची कबर आता खैरपूर संस्थानाच्या सीमेवर कुठंतरी आहे. कवीच्या जन्मानंतर त्यांचे वडील हबीब शाह हे हाला हवेली सोडून कोटडी या गावी येऊन स्थायिक झाले. कोटडी हे गाव भिट (टेकाड, येथे कवी शाह ईश्वर चिंतनात मग्न असायचे) पासून चार मैल लांब होते. आता हे गाव वैराण अवस्थेत आहे.

शाह लतीफ सय्यद होते आणि पैगंबरांचे वंशज होते. त्यांचे पूर्वज हे हिरात येथे राहणारे होते. त्यांच्यापैकी एक मीर हैरदशाह एकदा हाला येथे आले. तेथे शाह मुहम्मद हाली यांच्या मुलीशी त्यांचं लग्न झालं.

मीर हैदर हाला येथे तीन वर्षे व आठ महिनेच राहिले. कारण एके दिवशी त्यांना आपल्या वडिलांच्या मृत्यूची बातमी मिळाली व ते आपल्या गावी परतले. ते गेल्यानंतर लवकरच त्यांच्या बायकोला एक मुलगा झाला. वडिलांच्या सांगण्यानुसार त्यांचं नाव मीरअली ठेवण्यात आलं. शाह अब्दुल करीम (शाह अब्दुल लतीफचे पणजोबा आणि आदरणीय सूफी कवी) हे मीर अलीचे वंशज होते. शाह अब्दुल लतीफचे वडील हबीब अल्ला शाह हे सय्यद अब्दुल कुदूस शाह यांचे पुत्र व सय्यद जमाल शाह यांचे नातू होते. शाह लतीफची आई ही मखदूम दयानी होती आणि 'मखदूम अरबी' या नावाने प्रसिध्द होती. शाह लतीफ हे 'मज्जब फकीर' होते; म्हणजे एक असा फकीर की जो लोकांच्या नजरेत वेडपट पण खऱ्या अर्थाने ब्रह्मलीन असतो. त्यांचा मकबरा (समाधी) जुन्या हाला गावाच्या पूर्वेला आजही पाहायला मिळतो.

असं म्हणतात की शाह लतीफचा जन्म एका दरवेशाच्या आशीर्वादामुळे झाला आणि त्यांचं नावदेखील दरवेशाच्या इच्छेप्रमाणे ठेवण्यात आलं. 'तुहफतुल किराम' मध्ये असं लिहिलेलं आहे की शाह लतीफचे वडील 'कामिल' म्हणजे साक्षात्कारी बुजुर्ग होते आणि ते चिंतन-मनन करण्यात आयुष्य घालविणारे धर्मीष्ठ संत होते. आपल्या खोलीमध्ये ते कधीकधी इतके ब्रह्मलीन होऊन जात की त्यांना आपल्या प्रिय मुलाच्या उपस्थितीचेही

भान नसे. 'तुहफतुल किराम' हे पुस्तक शाह लतीफचे शिष्य मीर अली काना ठडवी याने हिजरी वर्ष 1181 (ई.स. 1767) मध्ये म्हणजे कवीच्या मृत्यूनंतर पंधरा वर्षांनी लिहिले.

असं म्हणतात की शाह हबीब शांनी आपल्या मुलाला आखूंद नूर महंमद भट्टी यांच्याकडे शिक्षण घेण्याकरिता पाठविले. आखूंद साहेब हे वाई येथे राहात होते. ते गाव भिठ पासून सहा मैल आणि उदेरोलालपासून चार मैल लांब होते. असंही म्हणतात की लहानग्या लतीफने 'अलीफ' (अरबी वर्णमाला व 'अल्ला' शब्दातील पहिले अक्षर) नंतर दुसरे (बे) अक्षर शिकण्याचे नाकारले.

अक्षर एकच अलीफचाच वाचा, बाकी पानं विसरा

अंतःकरण उजळा, आणखी पानं किती वाचणार ?

ही गोष्ट शाह हबीब यांना कळल्यानंतर त्यांना खूप आनंद झाला. त्यांनी आपल्या मुलाला मिठीच मारली. मुलाला म्हणाले, "तू सत्य मार्गावर आहेस यात शंकाच नाही. मी सुध्दा या गूढ सत्याला जाणतो; पण जगाची रीत पाळण्याकरिता धर्म-निरपेक्ष शिक्षणाचा विस्कार करता कामा नये." 'तुहफतुल किराम' पुस्तकात असं म्हटलंय की शाह लतीफ यांनी शालेय शिक्षण कधीच घेतले नाही.

शाह लतीफ हे 'उम्मी' म्हणजे अशिक्षित होते किंवा नाही याबद्दल दोन मते आहेत. जे विद्वान शाह लतीफ यांना आपल्या युगातील सर्वश्रेष्ठ साहित्यिक मानतात, ते आपल्या मताच्या समर्थनार्थ एखादे विश्वसनीय प्रमाण देऊ शकलेले नाहीत. त्यामुळे त्यांचा हा निर्णय संदिग्ध मानला जातो. प्रसिध्द युरोपीय विद्वान डॉ. ट्रम्प यांनी सर्वप्रथम शाह लतीफ यांच्या 'रिसालो' काव्याचे संपादन व प्रकाशन केले. त्याच्या प्रस्तावनेत ते लिहितात, "असं म्हणतात की शाह लतीफ हे शिकलेले नव्हते. परंतु या मताचं खंडन त्यांच्या 'रिसालो' ने होऊ शकतं. या काव्याद्वारे सहज कळून येतं की त्यांना अरबी फारसीचे गूढ ज्ञान होते."

प्रसिध्द सिंधी विद्वान डॉ. गुरबख्शाणी आपल्या 'मुकद्दमः लतीफी' ('शाह जो रिसालो' ची प्रस्तावना) या पुस्तकात लिहितात, "मी असं खात्रीने म्हणू शकतो की शाह अब्दुल लतीफ आपल्या काळानुसार शालेय शिक्षण, वैयक्तिक अनुभूती आणि अध्ययन यामुळे ज्ञानाच्या सर्व क्षेत्रातील एक महान विद्वान होते. ते फारसी व अरबीचे जाणकार होते. आपल्या मातृभाषेवर त्यांनी प्रभुत्व मिळविलेलं होतं. इतकंच नव्हे तर त्यांना बलूची, सराइकी, हिंदी, पंजाबी इ. भाषादेखील अवगत होत्या..... त्यांनी कुराण आणि हदीस, अध्यात्म आणि तत्वज्ञान, सूफीमत आणि वेदांत, वाक्यरचना आणि व्याकरण इ. चा देखील खोल अभ्यास केलेला होता. कुराण, रूमीची 'मसनवी' आणि शाह करीम यांचा 'रिसालो' हे ग्रंथ नेहमी त्यांच्याजवळ असायचे..... या तीन ग्रंथातील आणि वर सांगितलेल्या विद्या - शाखांतल्या अनेक विषयांना शाहांनी आपल्या काव्यात स्थान दिले आहे. काही ठिकाणी तर त्यांनी कुराणातील आयतांचा (वचनांचा) आणि मसनवीच्या काही कवितांचा शब्दशः

अनुवादही केलेला आढळतो.....हे निर्विवाद सत्य आहे की शाह लतीफ हे आपल्या युगातले अद्वितीय विद्वान होते. त्यांनी संपादित केलेली 'खरी विद्या' ही अपवादानेच एखाद्या माणसाला प्राप्त होते. ही विद्या प्राप्त करून घेण्याचा एकच मार्ग आहे, निसर्ग आणि मानवाचं सौंदर्य व महात्म्य यांचं चिंतन आणि आत्म-ग्रंथाचं वाचन किंवा 'स्व' ला समजून घेणे. शाह लतीफ शांनी अशा विद्येचा अभ्यास केला होता यात शंका नाही. म्हणूनच ते कवीचे सम्राट आहेत."

मिर्झा कलीच बेग आपल्या 'शाह अब्दुल लतीफ भिटाईअ जो अहवाल' या पुस्तकात लिहितात, "खचितच त्यांनी एखाद्या शिक्षकाकडे शिक्षण घेतले नव्हते. पण त्यांनी स्वतःहून उत्कंठेने व आस्थेने शिक्षण घेतले असेल. त्यांना फारसी व अरबी भाषा चांगल्या प्रकारे अवगत होत्या. त्यांच्या 'रिसालो' ग्रंथात कुराणाच्या आयती (वचने), हदीस आणि अरबी सुभाषिते आढळतात. असे सुसंगत संदर्भ एखाद्या विद्यासंपन्न व्यक्तीशिवाय कोणी देऊ शकत नाही. परंतु शाह लतीफ यांनी नियमितपणे एखाद्या विद्यालयात शिक्षण घेतले होते, याचा कोणताही पुरावा मात्र मिळत नाही. त्यांना जर लिहिता आले असते तर त्यांच्या अक्षरांचे काही पुरावे सापडले असते. त्यांच्याजवळ ज्या तीन पुस्तकांची हस्तलिखिते होती, ती आजही शाह लतीफ स्मारकगृहात जतन करून ठेवलेली आहेत. ही पुस्तके अशी - कुराण, रूमीची मनस्वी आणि शाह करीम बुलडीवाले यांचा 'रिसालो.' ज्याला शाह लतीफ यांच्या हस्ताक्षरांचा नमुना म्हणता येईल, असे या तिन्ही हस्तलिखितांच्या मूळ पानांवर किंवा आतल्या समासांवर काहीही लिहिलेलं आढळत नाही..... आम्ही असं खात्रीने सांगतो की एखाद्या पूर्ण मानवालाच ईश्वराकडून दिव्य ज्ञानाची प्राप्ती होते, सामान्य माणसाला मात्र यातलं काहीच माहीत नसतं."

प्रा. जेठमल परसराम आपल्या 'शाह भिटाईअ जी हयाती' या पुस्तकात असं म्हणतात की शाह लतीफ यांनी अरबी आणि फारसीचं गहन अध्ययन केलं होतं. आपल्या मताच्या पुष्टीसाठी लेखकाने 'रिसालो' मध्ये वापरण्यात आलेल्या अरबी-फारसीच्या अतुल वाक्प्रचार भांडाराचा आधार घेतला आहे.

डॉ. सार्ले आपल्या 'शाह अब्दुल लतीफ ऑफ भिठ' या इंग्रजी पुस्तकात लिहितात, "शाह लतीफ किती शिकले होते ही बाब विद्वानांना एक फार मोठ कोड आहे. लोकप्रिय परंपरेनुसार त्यांनी नियमितपणे शिक्षण घेतले नव्हते आणि ते स्वतःहून सर्व काही शिकले होते. परंतु ही पारंपरिक गोष्ट विश्वास ठेवण्याजोगी नाही. त्यांच्या काव्यात त्या काळच्या शिक्षणापेक्षा खूप अधिक असं अरबी-फारशीचं ज्ञान दिसून येतं. त्यांना जलालुद्दीन रूमी यांच्या मसनवीची चांगली ओळख होती..... फारसीच्या महान कवींच्या काव्याद्वारे भारतात आलेल्या तसव्वुक किंवा सूफीमताचा गाढ अभ्यास केल्याशिवाय शाह लतीफ यांच्या काव्याला गूढवादाचा घाट प्राप्त झालाच नसता. शाह लतीफ यांच्या शिक्षणासंबंधी

वस्तुस्थिती काहीही असो (आणि हे सारे ज्ञान एका दैवी प्रकाशाच्या रूपाने शाह लतीफ यांच्यात आले होते हे श्रद्धाळू भक्तांच्या भावड्या विश्वासाचं एक चांगलं उदाहरण आहे.) पण एक मात्र खरं आहे की त्यांचं शिक्षण हे वरवरचे, उथळ किंवा दुर्लक्षणीय नव्हते.”

मियां दीन मुहंमद वफाई आपल्या ‘लुत्फ-अल-लतीफ’ या सिंधी पुस्तकात लिहितात, “त्यांच्या काव्यात आढळणारा उदात्तपणा, सौष्टव आणि सौंदर्य पाहून कोणीही म्हणणार नाही की ते निरक्षर किंवा सामान्य होते. परंतु लोक असे समजतात की आत्मशुद्धी आणि तपश्चर्या यांच्या साहाय्याने असामान्य मानव असे गूढ विषय जाणू शकतो की ज्याविषयी सामान्य माणूस हा बिलकूल अजाण असतो. जाणते लोक खचितच विश्वास ठेवतील की परमेश्वर अशा अशिक्षित व्यक्तींना ज्ञान-संपदा प्रदान करतो, जिला पाहून बुद्धिमान आणि विद्वान लोक थक्क होतात.”

शाह लतीफ यांचे एक शिष्य आणि समकालीन सय्यद मीर अली काना ठट्टवी यांनी आपल्या ‘मकालातु अलु शुअरा’ या फारसी ग्रंथात म्हटले आहे, “शाह लतीफ जरी निरक्षर होते तरी साऱ्या विश्वाचं ज्ञान त्यांच्या हृदयाच्या गुप्त अशा पटावर कोरलेलं होतं.”

पूर्वोक्त विद्वानांपैकी काहींनी शाह लतीफच्या फारसी व अरबी भाषांच्या ज्ञानावर जोर दिलेला आहे आणि ते त्याचा आधार घेऊन निश्चयपूर्वक सांगतात की शाह लतीफ यांनी शालेय शिक्षण घेतलेलं होतं. शाह लतीफ हे साक्षर होते याची सत्यता सिद्ध करण्यासाठी असा तर्क पुढे मांडतात की जर ते निरक्षर असते तर त्यांच्याजवळ रूमीच्या मस्नवीची प्रत सापडली नसती. मस्नवीची ही हस्तलिखित प्रत स्वर्णअक्षरात लिहिलेली आहे आणि तिची किनारही सोन्याची आहे. ही प्रत शाह लतीफ यांना सिंधचा तत्कालीन शास्ता नूर महंमद कल्होडी याने भेट म्हणून दिली होती. रूमीवर शाह लतीफ यांचा अढळ विश्वास होता. शाह लतीफ यांच्या कवनात फक्त इराणचे सूफी कवी रूमी यांच्याच काव्याचे उतारे सापडतात. सिंधी कवी सचल हे देखील ‘मंतकुतु ताई’ या प्रसिद्ध काव्याचे महान फारसी कवी अत्तारचे शिष्य होते. शाह लतीफ हे ‘अवैसी’ असल्याकारणाने त्यांचे रूमीशी काही आध्यात्मिक नाते असावे. (‘अवैसी’ फकिराच्या बाबतीत असं म्हटलं जातं की ते जिवंत किंवा मृत गुरूंकडून आध्यात्मिक अनुग्रह प्राप्त करतात.) शाह लतीफच्या मनात महान फारसी कवी रूमीविषयी अत्यंत श्रद्धा होती आणि म्हणून त्यांची ‘मस्नवी’ ही नेहमी ते आपल्याजवळ बाळगीत असावेत हे नाकारता येत नाही. रूमीवरील त्यांची ही श्रद्धा पाहून स्यातू नूर महंमद यांनी शाह लतीफ यांना मस्नवीची एक प्रत भेट म्हणून दिली होती. शाह लतीफ यांनी आपल्या ‘रिसालो’ त रूमीशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही कवीचा उल्लेख केलेला नाही. प्रमाण म्हणून त्यांनी रूमीच्या दोन दोन चरणांच्या कवनांचे सहा उतारे आपल्या काव्यात दिले आहेत. उदाहरणार्थ त्यांच्यातल्या ओळी पहा :

संपूर्ण सृष्टी आहे त्याचे अनुसंधान

आणि तो आहे सौंदर्याचा निझर

म्हणे ‘रूमी’ ऐसा.

शाह लतीफसारखा माणूस देखील मदनाच्या बाणापासून वाचू शकलेला नाही. आणि जेव्हा तो बाण त्यांच्या हृदयात वेधला गेला, तेव्हा ते चित्ताविक्षेप झालेल्या अवस्थेत सदोदित उडणाऱ्या ‘हुमा’ पक्ष्याप्रमाणे आणि नेहमी भटकत असणाऱ्या हरिणासारखे कुरणांत आणि ओसाड प्रदेशात भटकत राहिले. ते मजनूसारखे वेडे होऊन वाळवंटात फिरत राहिले, करुणरस भरित गीत गात राहिले आणि एकाकी प्रियकराच्या वियोगाची गाणी गात राहिले, कोकीळेच्या स्वराप्रमाणे मरुस्थलात विलाप झाला, आक्रोश आणि करुण नाद प्रेमाचाच झाला.

शाह वीस वर्षांचे असतानाच प्रेमाचा बाण त्यांच्या हृदयात वेधला गेला. लौकिक प्रेमाने शाह यांना निर्मळ करून टाकले आणि दैविक गूढवादाच्या, आध्यात्मिक ज्ञानाच्या शिखरावर नेऊन ठेवले. ते म्हणतात,

हे माते, जसा पिंजारी कापूस पिंजतो,

तसे प्रेमाने मला शुध्द केले आहे.

अरगून राजघराण्याशी संबंधित, कोटडी निवासी मिर्झा मोगल बेग शाह हा शाह लतीफ यांचे वडील शाह हबीब यांचा शिष्य होता. जेव्हा कधी मिर्झा मोगल यांच्या घरी कोणी आजारी पडत असे, तेव्हा तो शाह हबीब यांना आपल्या घरी बोलावून घराला पवित्र करवून आजारी माणसाला आरोग्य प्रदान करवून घ्यायचा. मिर्झा मोगल यांच्या घरी स्त्रियांकरिता पडद्याची सक्ती होती. सय्यदांच्या व्यतिरिक्त दुसऱ्या कुणालाही त्यांच्या हवेलीचा उंबरठा ओलांडण्याची परवानगी नव्हती. एकदा त्यांची मुलगी आजारी पडली. त्यांनी नेहमीप्रमाणे शाह हबीब यांना आपल्याबरोबर घरी येण्याची विनंती केली. योगायोगाने शाह हबीब त्या दिवशी स्वतःच आजारी होते म्हणून त्यांनी आपल्या मुलाला, शाह लतीफला, तिकडे जायला सांगितले. ती मुलगी एक कांबळं गुंडाळून होती. पण पोर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणे असलेलं तिचं सौंदर्य काही लपू शकलं नाही. तिला पाहून शाह लतीफला अलौकिक आनंद झाला. त्याने तिचं बोट आपल्या हातात घेऊन जणू समाधीच्या अवस्थेत म्हटले,

‘ज्याचे बोट सय्यदच्या हातात आहे, त्याचे काही बिघडणार नाही’.

ते ऐकल्याबरोबर मिर्झा मोगल आणि त्याचे नातेवाईक रागाने लालबुंद झाले. परंतु त्यांनी आपला राग आवरला. सबुरीने घेऊन आपल्या गुरूच्या मुलाला ते काहीच बोलले नाहीत. त्यानंतर मात्र त्यांनी आतल्या आत अशा काही कारवाया केल्या की बिचाऱ्या सय्यदना कोटडी गावात राहणं अवघड होऊन बसलं. त्यांना कोटडी गाव सोडावं लागलं. नंतर ते उत्तरेकडे काहीसं दूरवर आपली वेगळी वस्ती करून राहू लागले.

आता प्रेमाने वेडे झालेले शाह लतीफ मजनूसारखे वाळवंट व दऱ्याखोऱ्यातून फिरत

राहिले. एकदा तर त्यांना प्रेमाची एवढी नशा चढली की ते शुध्द हरपून एकाच ठिकाणी तीन दिवस पडून राहिले. त्याच्या शरिरावर वाळूचे थर बसले. त्याच्या वस्त्रांचे एक टोक बाहेरून दिसत होतं. सुदैवाने एका मेंढपाळाने ते पाहिलं आणि त्यांच्या दुःखी वडिलांना कळविलं. त्यांनी आपल्या मुलाकडे धाव घेतली. मुलाला म्हणाले,

वान्याच्या झपाट्याने त्याचे शरीर धुळीने पुरले गेले.

आपल्या वडिलांची करुण हाक ऐकून शाह लतीफ शुध्दीवर आले. त्यांच्या तोंडातून उद्गार बाहेर पडले,

प्रियकाराला पाहण्याकरिता अजून श्वास चालू आहे.

पण पितापुत्राची ती भेट फार काळ टिकली नाही. एके दिवशी शाह लतीफ कुणालाही न कळविता अचानक घर सोडून कोठे तरी निघून गेले. बहुधा ते बराच काळ योगी-सन्यासी लोकांच्या संगतीत राहिले असावेत असे वाटते. त्यांच्याबरोबर ते सिंधच्या सीमेलगत हिंडले असावेत. त्यांच्या 'रिसालो' काव्य ग्रंथात लखपत, गिरनार, जेसलमेर, थर, गंजो आणि हाडो, लाहूर आणि लामकान, काबूल व हिंगलाज इ. स्थळांचा उल्लेख सापडतो. शाह लतीफ योग्यांच्या बरोबर तीन वर्षे हिंडत राहिले. त्यामुळे त्यांच्या आत्मानुभव समृद्ध झाला.

योग्यांच्या बरोबर त्यांनी फक्त हिंगलाजची यात्रा केली नाही तर द्वारिकेचेही दर्शन झाले,

नागडेगोसावी हिंगलाजला गेले,

द्वारिकेच्या दर्शनाने शैव पवित्र झाले.

हिंगलाजपीठामधील मुसलमान मुजावर हिंगलाज देवीला 'नानी' म्हणतात.

'रिसालो' वरून असं दिसून येतं की शाह लतीफ हैद्राबाद (सिंध) च्या 'गंजो' नामक टेकडीवरून हिंगलाजला गेले होते. याच टेकडीवर त्यांना दैवी अनुभव आले असावेत असं वाटतं. ते गंजो टेकडीला आपल्या दैवी अनुग्रहाचा स्रोतच मानतात,

ज्यांना गंजो टेकडीची पारख झाली

ते सर्व पुस्तकं व धर्मग्रंथ त्यागून

योगी झाले.

ज्या ठिकाणी एखादं चिटपाखरूही सापडणार नाही, अशा अनेक स्थळांवर त्यांनी योग्यांची धुनी मंद जळत असलेली पाहिली होती,

● हिंगलाज - सिंध व बलुचिस्तान यांच्यामध्ये असलेल्या प्रदेशात असलेली दुर्गा देवीची मूर्ती.

जेथे एखाद्या पक्ष्याच्या पायांची खूणही नाही

तेथे धुनी लुकलुकतेय

सदोदित हिंडणाऱ्या गोसाव्यांशिवाय

तेथे कोण धुनी पेटवणार ?

योगमार्ग हा काटेरी असतो. शाह लतीफ सांगतात, "मी पूर्ण योग शिकू शकलो नाही याचे वाईट वाटते. खरं म्हणजे योग हा योगी लोकांनाच शोभतो, त्यांच्याच चिंतात तो महत्त्व रहस्य बनून निवास करून असतो."

शाह लतीफ यांना कधी काळी आपल्या एखाद्या योगी मित्राचा विरह सहन करावा लागला असावा असं दिसतं. कदाचित शाह लतीफला प्रेमाच्या अग्नीत जळत ठेवण्याच्या उद्देशाने त्यांचा तो मित्र जाणून बुजून त्यांना सोडून गेला असावा. किंवा त्या मित्राचा मृत्यू झाला असावा. त्या वियोगावस्थेत शाह लतीफ यांना खूप शोक झाला. त्यांच्या डोळ्यांना सगळीकडे शून्य दिसून आलं,

आज माझे योगी मित्र आपल्या जागेवर नाहीत

त्यांच्या वियोगात मी रात्रभर अश्रू ढाळले

ज्यांच्याकरिता माझं मन व्याकूळ होत असतं

ते संन्यासी निघून गेले

आज त्यांच्या पर्णकुटीत नवीन पर्ण वा पाषाण नाहीत

ते निघून गेले, आता तेथे फक्त राखच उडते आहे

शंख-ध्वनी करीत ते योगी प्रवासाला निघून गेले.

काही विद्वानांच्या मतानुसार शाह लतीफ यांनी ही कविता सूफी शहीद शाह इनायतशाह यांच्या पुण्य-स्मरणार्थ म्हटली असावी. शाह इनायत हे हिजरी सन 1133 म्हणजे इ.स. 1720 मध्ये हुतात्मा झाले. त्यावेळी शाह लतीफ 31 वर्षांचे होते.

शाह लतीफ यांनी योग्यांच्या संगतीने ज्या अवघड अशा यात्रा केल्या, त्यामुळे त्यांच्या मनातील गुंता सुटण्यास मदत तर झालीच पण त्यांच्या प्रेमाख्यांनांकरिता देखील पुरेशी सामग्री मिळाली. त्यांच्या 'समुई-पुन्हं', 'भूमल-राणो', 'सुहिणी-मेहार' 'नूरी जाम तमाची' इ. कथा म्हणजे त्यांनी आसपासच्या प्रदेशात डोळ्यांनी पाहिलेल्याच्या साक्षी आहेत. हिंगलाजला जाण्याकरिता त्यांनी हैद्राबाद (सिंध) च्या गंजो टेकडीकडून यात्रेला प्रारंभ केला होता. रस्त्यात हेलाया टेकडी आणि किंझर सरोवर पाहिल्यावर ते प्रेम आणि नम्रता यांची मूर्ती असलेल्या नूरी आणि जाम तमाची यांच्या यशाची गाणी गायला लागले. हेलाया टेकडीच्या पायथ्याशी किंझर नावाचं सरोवर आहे. जवळपास रमणीय जंगलेदेखील आहेत. शाह लतीफ या मनोहारी दृश्याचं सुंदर चित्र या शब्दात रेखाटतात,

खाली वाहणारं पाणी, वर मोहोर, आसपास सुंदर वन आहे

तमाचीच्या सुगंधाने वातावरणात सुवासिक आहे
उत्तरेकडच्या वाऱ्याने किंझर पाळणा झालाय.
हेलाथा टेकडीवर जाम तमाची यांच्या महालाचे भग्नावशेष आजदेखील पाहायला
मिळतात.

कराचीकडे जाताना शाह लतीफ यांनी रस्त्यात भंभोर गांव पाहिलं आणि मग त्यांनी
समुई व तिच्या यातनांची कथा आठवली,

एवढ्या मोठ्या गंभीर शहरात
मी आता एक क्षणही थांबणार नाही
सख्यांनो, मी आपल्या प्रियकराच्या मागून
डोंगरावर जाईन.

भंभोरनंतर ते मेंदीसाठी प्रसिध्द असलेल्या मलीर गावी गेले असावेत असे दिसते.

मलिरात मी आपल्या अंगाला मेंदी लावीन.

मलीरहून ते कराचीला गेले. तेथे त्यांनी 'कलाचीचं जलावर्त' पाहिलं, त्याचा उल्लेख
'सुर धातू' त झालेला आहे, 'कलाच जणू मृत्यूचा सापळा आहे. जो त्या ठिकाणी प्रवेश
करतो, तो कधी परत येत नाही.' कराची सोडल्यानंतर ते हब नावाच्या नदीकडून विंदुर
डोंगराकडे आणि मग त्याच नावाच्या ओढ्याकडून ते हाडो डोंगराकडे गेले आणि शेवटी
हिंगलाजला पोहोचले. हब नदीच्या किनाऱ्यावर त्यांनी पांढरे पाय असलेला 'रोझ' नावाचा
हरीण पाहिला,

हबवर आपल्या प्रियकराला शोधताना
तिने (समुईने) रात्री 'रोझ' पाहिला.

हब आणि विंदुरच्या मध्ये खोरिडोचं महसूल कार्यालय आहे. तेथे लस बेलाच्या
शासकाकडून कर वसूल केला जात असे. 'रिसालो' त ते त्याचादेखील उल्लेख आहे. शाह
लतीफ यांनी विंदुर प्रवासाच्या अडचणींना अनुलक्षून म्हटले आहे,

विंदुरला जाणाऱ्यांनी खुशाल सज्ज व्हावे
या कसोटीला भिणाऱ्यांनी
अशी पूर्ण तयारी का बरे करावी ?

विंदुर डोंगरानंतर 'गुरू आणि शिष्य' नावाचं वाळवंट लागतं. एकदा एक गुरू आणि
त्याचा शिष्य तहाने व्याकूळ होऊन मरण पावले होते म्हणून हे नाव पडले आहे. अर्थातच
अशा निर्दय वाळवंटातून समुईशिवाय दुसरा कोणी प्रवास करणार नाही,
प्रियकरासाठी समुई खुशाल वैराण स्वीकार करो !

हाडो पर्वतापलीकडचा प्रवासदेखील अडचणींचा आहे,
त्यांनी (पुन्हू व त्याच्या साथीदारांनी)

हाडो पर्वत कसा पार केला मला ठाऊक नाही.

कराची ते हिंगलाज पर्यंतचा 120 मैलांचा प्रवास अतिशय कष्टाचा असतो. शाह
यांनी केलेल्या 'जाओ', 'जमुर' आणि 'जर' या पर्वतांच्या आणि 'लसबेल' च्या 'वणाकार'
च्या वर्णनावरून ते 'कलात' लाही गेले असावेत असे वाटते,

विशाल वृक्ष वणकार
जिकडे तिकडे जो, जमुर व जर पर्वत आहेत.

सपड सखीच्या यात्रेनंतर ते लसबेला मागाने कराचीला परतून मग लाहूरला गेले
असण्याची शक्यता आहे.

योग्यांची पावलं पडतील लाहूर मध्ये

सपड सखी हा लसबेलाचा एक शासक होता. तो उदारता व दानशूरता या गुणांमुळे
प्रसिध्द आहे. एकदा त्याने एका कर्कश कंठ असलेल्या भाटाला शंभर घोडे बक्षीस दिले.
सपडशी संबंधित हा प्रसंग शाह लतीफ यांनी 'सुर प्रभाती' या अध्यायात अमर करून
टाकला आहे,

होऊनि मूढ मागा दान, विद्या टाकूनि द्या आपुली
काल रात्री सपडने तुम्हाला भेट म्हणून देण्यासाठी
वेगळे काढून ठेवलेत अरबी घोडे
ज्याला येत नव्हतं गाणं
त्या भाटावर कृपा केली
लसबेलाच्या भाटाने.

योग्यांच्या सहवासात तीन वर्षांच्या काळात शाह लतीफ यांनी अफाट आध्यात्मिक
संपदा साठविली. कदाचित एखाद्या योग्याने त्यांना एका जागी राहून दिव्य स्वरूपाचे ध्यान
करण्याची आज्ञा केली असावी.

हे मूर्ख समुई ! तू भटकते आहेस जेथे

तुझा पुन्हू नाहीय तेथे

बोलू नकोस पर्वताविषयी

तुझा 'स्व' च वणकार (त्याचं निवासस्थान) आहे.

परक्यांपासून दूर हो

'स्व' ला सर्वस्वचा पत्ता विचार.

काही विद्वान असं म्हणतात की योग्यांचे काही आचार आणि विधिपद्धतींचं आचरण
करायला तयार नसल्यामुळे शाह लतीफ हे त्यांच्यापासून वेगळे झाले होते. आता प्रश्न असा
आहे की योग्यांनी शाह लतीफ ना सोडलं की ते स्वतःहून त्या योग्यांपासून विलग झाले?
कारण रुसणे किंवा रागावणे शाह यांचा स्वभावच नव्हता. म्हणून त्यांनी आपल्या योगी

मित्रांचा विरोध केला असावा किंवा उघड उघड मतभेद प्रगट केला असावा याची कोणी कल्पनाही करू शकत नाही. वस्तुस्थिती अशी आहे की आयुष्यभर ते त्यांचे प्रशंसक आणि आराधक राहिले होते.

हिंगाजालेहून परत आल्यावर ते कदाचित मोगलभीन, लखपत, हालार, पोरबंदर, जुनागड, गिरनार आणि खंबातला गेले होते. ठड्डा (सिंध) येथे त्यांनी मख्दूम मुअयन (त्यांना मख्दूम तारो सुध्दा म्हटले जाते) यांची भेट घेतली आणि तेथेच इतर विद्वान व ज्ञानी मंडळींशी संवाद केला होता.

त्यांच्या हया प्रवासात त्यांना आलेल्या अनुभवांची परिणती म्हणजे 'सुर सामुंडी' (सागरावरील प्रवाशाचा सूर), 'सुर श्रीराग', 'सुर सोरठ' आणि 'सुर खंबात' या अध्यायांचे लेखन. आपल्या जन्मभूमीकडे परत येत असताना ते कदाचित जेसलमेर आणि थरला जाऊन आले असावेत. 'सुर मारुई' या अध्यायात थर येथील वनस्पती, पशु-जीवन आणि तेथल्या गरीब लोकांची राहाणी, करणी इ. ची प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहून केलेली प्रामाणिक वर्णन सापडतात. कदाचित त्यांना जेसलमेर पासून पाच मैलांच्या अंतरावर 'काक' ओढ्यालगतची 'लुडाणो' टेकडी पाहाण्याचीही संधी मिळाली असावी. लुडाणो टेकडीवर मूमल हिने जादूचा महाल बांधला होता. त्या महालाने कित्येक राजवंशीय प्रतिस्पर्ध्यांना चकवून त्यांचा दुःखद शेवट करून टाकला होता. सरतेशेवटी राणो हा त्या महालाच्या भयानक जादूच्या तावडीतून सुटला आणि त्याने मूमलवर विजय मिळविला.

ठड्डाकडे परत येत असताना अचानक त्यांना एका गुहेतून करुणाजनक आवाज ऐकू आला. तेथे गेल्यावर त्यांना एक माणूस दिसला. तो अगदी करुण स्वरात खालील पद गात होता,

एकलीच जाईन पुन्हूंकडे आता.

त्याला विचारल्यावर त्या माणसाबद्दल आणि त्याच्या करुण हाकेविषयी समजलं. तो एक सारवान होता. तो शाह यांचे वसतिस्थान भिट वरून जात असताना त्याने काही फकिरांकडून (शाह यांच्या शिष्यांकडून) ते पद ऐकलं. शाह त्याला म्हणाले. 'तुझी इच्छा असेल तर मी तुला या पदाच्या शेवटच्या ओळीही सांगू शकेन.' त्याचा चेहरा आनंदाने फुलला. शाह लतीफ यांनी दुसरी ओळ म्हटली,

वाटते कठीण डोंगर, जणू मृत्यूचे सापळे आहेत.

दुसरी ओळ ऐकल्याबरोबर तो समाधीच्या अवस्थेत गेला आणि तिसरी ओळ ऐकण्यासाठी अधीर झाला. शाह यांनी शेवटची ओळ म्हटली,

प्रियकराला भेटायची आस सगे असताना

दुसरा कोणी सोबत न का करीना.

पद पूर्ण झाल्यानंतर लगेच त्या सारवानाचे प्राणोत्क्रमण झाले. शाह यांना खूप दुःख

झालं आणि आश्चर्यही वाटलं. डॉ. गुरबख्शाणी आपल्या आधीच्या पुस्तकात ('शाह जो रिसालो' च्या प्रस्तावनेत) लिहितात, नंतर शाह यांनी त्या सारवानाला तेथेच दफन करून टाकलं त्याची कबर आजदेखील येणारे जाणारे वाटसरू पाहात असतात. त्यानंतर शाह लतीफ नेहमी सांगत असत, 'त्याचासारखा दग्धहृदय प्रेमी मी कधीही पाहिला नाही !'

शाह लतीफ यांचे वडील शाह हबीब आपल्या मुलाच्या वियोगात दुःखमय जीवन जगत होते. आपला मुलगा सुरक्षित परत यावा म्हणून ते रात्रंदिवस देवाला आळवीत असत. ते मख्दूम नूह यांच्या दरम्यावर रोज जाऊन हाच दुवा मागत असत. आणि एके दिवशी अचानक शाह लतीफ गुपचूप आपल्या घरी परतले. एकदा पुन्हा याकूबला (जेकबला) हरवलेला यूसिफ (जोजेफ) परत मिळाला. आणि अनेक वर्षांचा वियोग अपरिमेय अशा आनंदाच्या एका क्षणाने संपला.

नंतर लवकरच शाह लतीफचं लग्न लावण्यात आलं. ज्या सुंदर मुलीकरिता ते वर्षानुवर्षे मजनु सारखे दयाखोऱ्यात, डोंगर वनात आणि वाळवंटात हिंडत होते त्या बीबी सईदा बेगम बरोबर ते विवाहबध्द झाले. ती मिर्झा मोगलची मुलगी होती. लग्नानंतर शाह लतीफ यांचे शिष्य आदराने तिला 'ताज अलमुखदरात' (ताजाळूची शिरोमणी) या नावाने संबोधित असत.

शाह लतीफ यांचं लग्नदेखील आश्चर्याची गोष्ट म्हणावी लागेल. योगायोगाने एके दिवशी दल जातीचे डाकू हे मिर्झा मोगल बेग यांच्या घरात शिरले. घरी पुरुष मंडळी नव्हती. सगळ्या मौल्यवान वस्तूंची लूट करून ते निघून गेले. थोड्या वेळानंतर मिर्झा मोगल बेग आपल्या कामगारांना बरोबर घेऊन त्यांचा पाठलाग करीत निघाले. वाटेत ते शाह लतीफ यांच्या घराजवळ आले. त्यांची हकीगत ऐकल्यावर शाह लतीफ यांनी स्वतःची व आपल्या लोकांची मदत देऊ केली. पण मिर्झा मोगल बेग यांनी त्यांची मदत तिरस्काराने अन्वरेली. त्यामुळे शाह लतीफ यांना फार दुःख झाले.

नंतर मिर्झा त्या डाकूंकडून मारले गेले. ही घटना हिजरी सन 1124 (ई.स. 1713) ची आहे. मोगलांच्या महिलावागिनी सैयदांची क्षमा मागितली. मिर्झा मागेल बेगच्या मुलीचं लग्न शाह लतीफशी करण्यात आलं. ती अत्यंत पवित्र आणि सदाचारी स्त्री होती. तिचा भाऊ गोलो हाही तिच्याबरोबर आला होता, पण लवकरच त्याचं निधन झालं. शाह लतीफ यांना मूलबाळ काही झालं नाही. असं म्हणतात की शाह यांची बायको एकदा गरोदर होती. त्यावेळेस एकदा शाह लतीफ यांनी दुरूनच आपल्या एका शिष्याला भिटकडे धापा टाकीत येताना पाहिलं. भिटपर्यंत पोचता पोचता त्याचा दम उखडला होता. शाहच्या बायकोचे डोहाळे पुरविण्यासाठी तो फार लांबून 'पलो' मासा घेऊन आला होता. ते ऐकून हा संतकवी म्हणाला, "जन्मास न आलेलं मूल जर अशा तऱ्हेने माझ्या शिष्यांना त्रास देत असेल तर जन्मल्यानंतर काय करेल ? त्यापेक्षा मूल नसलेलं बरं !" म्हणून पोटातच मेलेले मूल नंतर

जन्मास आलं. शाह लतीफ नेहमी म्हणत असत की ज्यांची हृदय प्रेमांमुळे घायाळ झालेली आहेत असे शिष्य माझी मुले आहेत.

आता शाह लतीफ यांचं जीवन सुरळीत नि सुंदर होतं. ते आपले दिवस प्रार्थना, कविता गाण्यात आणि निसर्गाचं सौंदर्य पाहण्यात नि त्याची स्तुती करण्यात घालवू लागले. निसर्गाची मनोहारी दृश्यं त्यांच्या हृदयात अतिशय आनंद निर्माण करीत असत. त्यामुळे त्यांच्या काव्याला अपूर्व अलौकिकत्व लाभलं. ते नेहमी गहन चिंतनात मग्न असत आणि जीव, जगत व ब्रह्म यांच्या परस्पर संबंधांची रहस्यं सोडविण्याचं प्रयत्न करीत असत.

शाह यांचा दयाळू स्वभाव व धर्मनिष्ठा यामुळे खूप लोक त्यांच्याकडे ओढले गेले. शाह हे सैय्यद होते आणि पुन्हा त्यांचा स्वभाव आदर्श ठरावा असा, त्यामुळे लोक त्यांची पूजा करू लागले. मात्र ते अशा पुजेच्या विरुद्ध होते. ते म्हणत असत,

हे योग्या ! योग कर, स्वतःची पूजा करण्यापासून लांब रहा,
महान योग्या ! मानवाला सेवक करणे म्हणजे मोठा रोग होय !

लोखंड जसं चुंबकाकडे आकर्षित होतं, तद्वत माणसं शाह लतीफ यांचेकडे आपोआप आकर्षित होत गेली. परंतु पीर आणि मीर (धर्मगुरू व राजपुरुष) यांना ते काही सहन झालं नाही. डॉ. गुरबख्शाणी त्यांच्या विरोधकांविषयी लिहितात, 'त्यांच्या शत्रूंमध्ये पीर मखदूम नूह यांचे वंशजही होते, त्यांच्यापैकी पीर पंज पाक हे त्यावेळी गादीवर होते. त्यांच्या व्यतिरिक्त मट्यारीचे आजनाणी सय्यद हे तर त्यांचे नातेवाईकच होते. शाह लतीफ हा धर्मगुरू व्हावा आणि अनेक लोक त्यांचे अनुयायी/शिष्य व्हावेत अशी त्यांची इच्छा नव्हती. शाह लतीफ यांचा तिसरा शत्रू हा सिंधचा शास्ता आणि कल्होडांचा नेता मिया नूर मुहम्मद कल्होडा (इ.स. 1718 - 1755) हा होता.' त्यावेळेस कल्होडा हे सत्तेच्या उंच शिखरावर होते. ते लौकिक आणि अध्यात्मिक नेतृत्व करीत होते. आज डॉ. गुरबख्शाणी यांचे पीर पंज पाक तन यांच्याविषयीचे संदर्भ चुकीचे मानले जातात.

वास्तविक शाह लतीफ यांच्या अनुयायांची संख्या फार मोठी होती आणि त्यामुळेच हा द्वेष आणि प्रतिस्पर्धा निर्माण झाली होती. मात्र स्वतः शाह लतीफ या गोष्टींपासून मुक्त होते. पण ती ज्यांच्या डोळ्यांवर होती ते सत्य पाहू शकत नव्हते. सगळ्या शत्रूंनी त्यांना त्रास देण्यात कोणतेही उपाय करावयाचे बाकी ठेवले नव्हते. शास्ता मियां नूर मुहम्मद यांनी तर शाह लतीफना ठार मारण्याचे खूप प्रयत्न केले. पण परमेश्वराच्या कृपेने त्यांना कोणतीही इजा झाली नाही.

ज्यांनी केली ईश - सेवा

वादळी लाटा काही इजा त्यांना करीत ना.

शाह करीम यांची कबर बनविण्याच्या उद्देशाने शाह लतीफ मुलतानला गेले. त्याकाळी मुलतान शहर अलंकारिक विटांसाठी प्रसिद्ध होते. परत येताना ते खुदाबाद येथे आल्यावर

अनेक लोक त्यांना भावपूर्वक वंदन करण्यासाठी आले. मियां नूर मुहम्मद कल्होडा यांनी त्यांच्याकरिता 'माजून' (पौष्टिक मिठाई) चा डबा पाठविला. शाह लतीफ यांनी तो डबा नदीत टाकला. म्हणाले, "सगळ्या सुष्टीला ह्या पौष्टिक पदार्थाचा लाभ होवो !" वास्तविक त्या 'माजून' - मिठाईत विष कालवलेलं होतं. दुसऱ्या एका प्रसंगी शास्ता नूर मुहम्मद यांनी शाह लतीफना आपल्या महालात येण्याचे आमंत्रण दिले. निरोप घेण्यापूर्वी त्यांनी शाह यांना दुर्मिळ जातीची वेगवान अशी घोडी भेट म्हणून दिली. शाह लतीफ यांनी लगाम दूर फेकून घोडीला टाच मारली आणि तुफान वेगाने ते तेथून निघून गेले. थोड्या वेळानंतर ते त्या ठिकाणी सुखरूप परत आले. मियां नूर मुहम्मद आपल्या कृत्यावर खजील झाले. मोठ्या अबदीने त्यांनी शाह लतीफ यांचे पाय धरले आणि ते त्यांचे शिष्य बनले. असं म्हणतात की शाह लतीफ यांच्या आशीर्वादानेच मियां नूर मुहम्मद यांना गुलाम शाह कल्होडा हा विख्यात मुलगा झाला. अशा रितीने आतापर्यंत शत्रू असलेल्या नूर मुहम्मद यांना भाग्यवान पुत्राच्या रूपाने शाह यांच्याकडून पुरस्कार मिळाला.

एकांताची मनापासून आवड असल्याकारणाने शाह लतीफ यांनी कोटडी गाव सोडण्याचा निर्णय घेतला. आपल्या भ्रमणाच्या काळात त्यांनी नवीन हाला पासून चार मैल लांब असलेल्या किराड सरोवराजवळ काटेरी झुडुपांच्या मध्ये वाळूचं एक टेकाड पाहिलं होतं. त्यांच्या दृष्टीने उपासना आणि ध्यान करण्याकरिता ते एक आदर्श असं स्थळ होतं. त्यांनी व त्यांच्या शिष्यांनी अतिशय परिश्रम घेऊन ते स्थळ 'भिट' मध्ये रूपांतरित केलं. 'भिट' स्थळ अमर झालं. याच ठिकाणी हा संतकवी राहात होता आणि उपासना करीत होता. हीच शाह लतीफ यांची दफनभूमी. आपल्या काही अनुयायांच्या साहाय्याने त्यांनी वाळूच्या त्या टेकाडावर सिंधची प्रसिद्ध चिकणमाती टाकली. नंतर तेथे स्वतःसाठी एक झोपडी बांधली. त्यांनी आपल्या आईवडिलांसाठी 'हवेली' (मोठं वसतिस्थान) बांधली आणि त्याठिकाणी फकिरांच्या राहाण्याकरिता वेगळ्या भागांचीही व्यवस्था केली. तेथे त्यांनी एक लहान मशीदही बांधली. पावसाळयात 'भिट' आणि भोवतालचा प्रदेश जणू सुगंधी वेष धारण करायचा. त्या रमणीय दृश्याचं ते आपल्या 'सुर सारंग' अध्यायात याप्रमाणे वर्णन करतात,

सारंगाने (पावसाने) भिटवर सहजपणाने फुलं अंथरली आहेत.

विद्युत कामपुष्पासारखी उमललेली आहे.

कुरणांवर हिरवळ आणि सुगंध अंथरला आहे

मैदानात फुले दरवळाहेत आणि

किराड जलाशय पूर्ण भरलेला आहे.

असं म्हणतात की शाह लतीफ यांचे पणजोबा शाह अब्दुलकरीम बुलडीवाले एकदा भिटवरून जात असताना त्यांनी तेथे नमाज पढली होती. त्यांनी भविष्यवाणीही केली होती,

‘आमचा एक वंशज महान संत आणि कवी होणार, तो याच ठिकाणी वास्तव्य करणार !’
डॉ. गुरुबख्शानींच्या कथनानुसार शाह करीम हे आपल्या मित्राला, मखदूम नूह याला
भेटण्याकरिता हालाकडे निघाले होते.

भिट स्थळाला नवीन रूप देत असतानाच शाह लतीफना आपल्या वडिलांच्या
चिंताजनक प्रकृतीची बातमी समजली. खासगी निरोप्याच्या हस्ते शाह हबीब यांनी आपल्या
मुलाला असा संदेश पाठविला,

कुणावरच्या आसक्तीमुळे
तू माझ्यापासून दूर राहतोस, जवळ येत नाहीस ?
हे प्रिय, माझ्या मृत्यूनंतर जे करणार आहेस,
ते मी असतानाच करून टाक.

तो संदेश वाचल्यावर शाह लतीफ यांच्या हृदयात खळबळ माजली. त्यांनी त्या
निरोप्याहस्ते पुढील संदेश पाठविला,

दुःख करू नकोस, दूर नाही मी
दिसतो दूर, सीमा एकच आहे दोघांची.

तो संदेश वाचल्यावर शाह हबीब यांना समाधान लाभलं. त्यांनी लवकरच शांतपणाने
त्यांचं निधन झालं. मृत्यूपूर्वी दुर्दैवाने शाह लतीफ तेथे पोहोचू शकले नाहीत. वडिलांच्या
निधनाने त्यांना फार दुःख झालं. खूप दिवस ते शोकमग्न राहिले. शाह हबीब यांनी हिजरी
सन 1155 (ई.स. 1742) मध्ये पार्थिव शरीर त्यागलं. मुहम्मद सादिक नकशबंदी यांच्या
एका अरबी पदावरून हे वर्ष ठरू शकतं.

मृत्यू एक सेतू आहे,
त्याद्वारे एक मित्र भेटतो दुसऱ्या मित्राला.

आपल्या वडिलांच्या निधनानंतर शाह लतीफ फक्त दहा वर्षे जगले. शाह हबीब
यांच्या मृत्यूनंतर सगळा परिवार कोटडी सोडून भिट येथे येऊन स्थायिक झाला. आता
परमेश्वराचा एक भक्त म्हणून शाह लतीफ यांची ख्याती दूर पर्यंत पसरली. आपल्या परमप्रिय
संताला वंदन करण्याकरिता लोक आता वारंवार भिटची वारी करू लागले.

सारं जग जणू कस्तुरीच्या
सुगंधाने सुवासिक करून टाकलं.

अटल आणि चंचलसारख्या प्रसिध्द गायकांकडून ‘समा’ (सूफी प्रकारचं संगीत)
ऐकणं त्यांचा आध्यात्मिक विहार होता. संगीत (राग) त्यांचा जीव का प्राण होता. ते
स्वतःदेखील संगीताचे प्रतिभाशाली जाणकार होते. कधी कधी ते स्वतःचेही कलाम (काव्य)
गात असत. आयुष्याच्या अखेरच्या दिवसांत त्यांच्या ओठावर नेहमी ‘सुर सोहनी’ च्या
पहिल्या दास्तान (कहाणी) नंतर येणारी ‘वाई’ किंवा ‘काफी’ असायची. त्या मर्मस्पर्शी

‘वाई’ गीताची सुरुवात अशी असायची,
प्रियकराविना कशासाठी मी येथे राहू ?

आयुष्याच्या अखेरीस ते कर्बलाच्या तीर्थयात्रेला जाऊ इच्छित होते. वंग विलासरपासून
थोडं दूर गेल्यावर त्यांना एक भाविक माणूस भेटला. तो शाहना म्हणाला, ‘आदरणीय !
तुम्ही लोकांना नेहमी सांगत असता की भिट हीच तुमची दफनभूमी होणार आहे. पण तुम्ही
तुमच्या जीवनाच्या अखेरीस एवढ्या लांबच्या यात्रेला निघाला आहात हे पाहून आश्चर्य
होतंय !’

त्याचे ते शब्द शाहनांच्या मनाला लागले. त्यांनी पुढे जाण्याचा विचार सोडून दिला
आणि लगेच ते भिटकडे माघारी निघाले. भिटला पोहोचल्याबरोबर त्यांनी काळा पोषाख
अंगात घातला आणि इमामांच्या दुःखात ‘सुर केदारो’ गायला सुरुवात केली. ते बरोबर
वीस दिवस एकांतात राहिले. त्या अवधीत जेवण म्हणून त्यांनी काही घास तेवढे खाळे
असतील. आपल्या एकट्या खोलीतून बाहेर त्यांनी आंघोळ केली. नंतर एक चादर अंगावर
घेऊन ध्यानमग्न झाले. त्या आधी त्यांनी गीत-संगीत (सुरूद-समा) सुरू करण्याची खूण
केली. सतत तीन दिवस फकिरांचं गीत-संगीत चाललेलं होतं. संगीत संपल्यानंतर फकिरांच्या
लक्षात आलं की शाह लतीफांचा आत्मा परमेश्वरात विलीन झालेला होता. शाह लतीफ
यांनी 14 सफर, हिजरी सन 1165 (ई.स. 1752) मध्ये आपला पार्थिव देह ठेवला. वयाच्या
63 व्या वर्षी त्यांची इहलोकाची यात्रा संपली. याच वयात हजरत मुहम्मद आणि हजरत
अली यांनी या जगाचा निरोप घेतला होता. शाहनंतर त्यांच्या पुतण्याचा मुलगा सय्यद
जमाल शाह गादीवर बसला. सय्यद जमाल शाह हे शाह लतीफांशी पूर्वी अत्यंत स्नेह व
आदाराने वागत असत. त्यावेळेस ते अल्पकाळ वंग विलासर (कच्छ) येथे होते.

त्यांच्या मृत्युपत्रानुसार त्यांचे पार्थिव अवशेष भिट येथे महमूद शाह यांच्या पायगत
दफन केले गेले. मियां गुलाम शाह कल्हाडा यांनी त्यांच्या कबरीवर भव्य असा मकबरा
(समाधी) बांधला. हा सुंदर मकबरा त्यावेळचे प्रसिध्द कारागीर ईदन यांनी हिजरी सन 1167
(ई.स. 1754) मध्ये तयार केला. मीरांच्या राजवटीत मीर नसीर खान यांनी संत-कवींचे
मकबरे आणि मशिदींचा उत्तम प्रकारे जीर्णोद्धार केला. त्यांचे चुलत बंधू मीर महम्मद खान
यांनी मकबऱ्याला चांदीचं सुंदर दार पुरविलं. ते दार आजदेखील नवीन वाटतं. भिंतीवर
कित्येक सुंदर फारशी शेर लिहिलेले आहेत. त्यांच्यापैकी महम्मद पनाह यांचे दोन शेर तर
अत्यंत मार्मिक आहेत. आज शाह लतीफांचा मकबरा सर्वांसाठी एक जियारतागह (तीर्थक्षेत्र)
बनले आहे. तेथे जाणाऱ्यांना आत्मिक आनंद आणि समाधान मिळतं.

सारी रात्र जागून ज्यांनी ईश्वराला आळविले,
म्हणे शाह लतीफ, त्या मातीचे मोल करा, मान द्या तिला
लाखो लोक त्यांच्यापुढे माथे झुकवायला येतात.

भिट येथे प्रत्येक शुक्रवारी फकीर शाह लतीफ यांच्या कबरीजवळ त्यांचे हृदयस्पर्शी कलाम (काव्य) गात असत.... वाद्य संगीताबरोबर गायन रात्री 10 वाजल्यापासून पहाटेपर्यंत चालू असायचं.

शाह लतीफनी सगळा कलाम (काव्य) आनंदातिशयाने झालेल्या आत्मविस्मृतीच्या अवस्थेत सांगितला आहे. त्यांचे काव्य तात्काळ त्यांचे शिष्य लिहून घेत असत. काही लोकांचा असा चुकीचा समज आहे की मृत्यूपूर्वी शाह लतीफ यांनी आपला 'रिसालो' किराड जलाशयात बुडविला होता. कदाचित लोक आपल्या काव्याचा अर्थ चुकीचा लावण्याची चूक करतील अशी भीती शाहना वाटत असावी. असाही एक समज आहे की यामुळे त्यांच्या शिष्यांना अतीव दुःख झालं. त्यामुळे शाह लतीफना दया आली आणि त्यांनी माई नियामत नावाच्या एका महिलेला ते काव्य लिहून घेण्याची विनंती केली. असंही म्हणतात की त्या महिलेला शाह लतीफ शांचं बहुतेक काव्य पाठ होतं. अशा रीतीने तयार केला गेलेला नवीन 'रिसालो' हा 'गंज' नाव धारण करून तमर फकीर यांचेकडे सुरक्षित राहिला. तमर फकिरांचे वंशज आजपर्यंत त्यांचा सांभाळ करीत आले आहेत.

शाह सारख्या एका सूफी कवीने आपला दैवी कलाम (काव्य) आपल्याच हाताने नष्ट करून टाकला ही गोष्ट अकल्पनीय वाटते. डॉ. गुरुखशाणींनी सुंदर शब्दात यथायोग्यच लिहिलंय, 'सच्चा कवी हा सत्याचीच गाणी गात असतो. सत्य कधीही मरत नाही आणि ते नष्टही करता येत नाही.' स्वतः शाह लतीफ यांनी आपल्या कवितेला 'पवित्र वाणी' (आयत) म्हटलेलं आहे. जे पवित्र आहे, जे पुनीत आहे, ते मरणातीत आहे. लोकांची समजूत बरोबर आहे की नाही हे माहीत नाही, पण त्यांच्या काव्यातील सत्य सदासर्वदा आपल्याबरोबर आहे, ते अमर आहे.

कवीचं व्यक्तिमत्त्व आणि आचार-विचार

शाह लतीफ यांचं खरं चित्र कुठंच उपलब्ध नाही. मात्र डॉ. गुरुखशाणींनी त्यांचं जे शब्दचित्र रेखाटलेलं आहे, ते तथ्याच्या अगदी जवळ आहे. ते 'मुकद्दमः लतीफी' मध्ये (रिसालो च्या प्रस्तावनेत) लिहितात, 'असं म्हणतात की शाह लतीफ फार उंच नव्हते. त्यांची उंची मध्यम उंचीपेक्षा किंचित जास्त होती. त्यांचे खांदे रुंद होते. ते फार स्थूलही नव्हते आणि फार कृशही नव्हते. त्यांचं शारीरिक सामर्थ्यही कमी नव्हतं. ते आयुष्यभर निरोगी राहिले. तारुण्यात त्यांचे केस काळेभोर होते नि दाढीही गोलाकार व सुंदर होती. कातडी गव्हाळ रंगाची, पण किंचित पांढरी होती. त्यांचं कपाळ विशाल, डोळे मोठे आणि काळे होते. डोळे एखाद्या मशालीसारखे तेजाळ होते. त्यांचा चेहराही अत्यंत तेजस्वी होता. वृद्धावस्थेत तर त्यांच्या चेहऱ्यावर अलौकिक आभा झळकायची.'

शाह लतीफ यांच्या दीप्तिमान मस्तकावरून त्यांची परहितबुद्धी दिसून यायची. त्यांचे नेत्र अलौकिक दयाळूपणाच्या भावाने पाणावलेले असत. त्यांचं काव्य त्यांच्या चारित्र्याचा आरसा आहे. आपल्या काव्यात ज्या गुणांची स्तुती केलेली आहे, ते सर्व गुण त्यांच्यात मूर्तिमंत झालेले आहेत. कोणत्याही परिस्थितीत असताना धैर्य आणि नम्रवृत्तीचा त्याग न करणे, मेणाप्रमाणे मनाला आकार देणे आणि सगळ्यांशी त्याप्रमाणे वागणे हेच त्यांच्या जीवनाचं मूलतत्त्व होतं. अपुरेणूत त्यांनी जे पाहिलं, ते जगातल्या कोणत्याही पदार्थात पाहिलं नाही,

जे धुळीत आहे, ते दुसऱ्या कोणत्याही पदार्थात नाही.

त्यांनी अस्तीत नास्ती आणि नास्तीत अस्ती जीवन पाहिलं.

त्यांचं भोजन साधं आणि अल्प असायचं. त्यांचा पेहरावही साधा असायचा. स्वतःला सजविण्यावर त्यांचा विश्वास नव्हता.

जे अलौकिक प्रेमाची मदिरा प्याले

प्रेम करीत नाहीत ते वेशभूषेवर

शाह म्हणतो, लाहूती (योगी) साधे कपडे घालतात नेहमी.

शाह लतीफ काळ्या दोऱ्याची शिवलेली कफनी घालत असत. त्यांच्या डोक्यावर पांढऱ्या रंगाची मोठी 'कुलाह' (टोपी) असायची; त्या टोपीवर काळ्या रंगाचं कापड लपेटलेलं असायचं. ते आपल्या हातात योग्यांची काठी ('बैरागिन') घ्यायचे. खाण्यापिण्याकरिता

त्यांच्याजवळ 'किश्ता' किंवा 'किश्कोल' (बोटीच्या आकारासारखा काळा वाटगा) असायचा. त्यांच्या या सर्व वस्तू भिट येथे आजही भक्तिभावाने व श्रद्धेने जतन करून ठेवलेल्या आहेत. ते नेहमी अनवाणी चालत आणि क्वचितच कधी वहाणा वापरीत. ते लाकडी पलंगावर (संदल) झोपत असत. त्यांचं अंथरण म्हणजे एक जुनी पुराणी फाटलेली गोधडी. ते फार कमी वेळ झोपत. त्यांचं जीवन खडतर आणि अत्यंत संयमाने भरलेलं होतं.

ते सर्वथा निःस्वार्थी होते आणि कोणाच्या उपकाराचा बोजा अंगावर घेत नसत. त्यांनी कधी कोणाला पाणीसुध्दा आणायला सांगितले नाही. कारण त्यांच्या मतानुसार ती गोष्टदेखील उपकार करवून घेण्यासारखी असते.

असं म्हणतात की त्यांचा एक शिष्य दरवर्षी दर्शनाकरिता भिटला यायचा. आणि त्यांना लोकरीचं कांबळं भेट म्हणून द्यायचा. गरिबीमुळे एकदा तो आपल्या या गुरूकरिता पूर्वीसारखी भेटवस्तू खरेदी करू शकला नाही. म्हणून तो दर वर्षाप्रमाणे दर्शनाला काही येऊ शकला नाही. पुढच्यावर्षी आल्यावर शाह लतीफनी उत्सुकतेने त्याला विचारलं, "गेल्यावर्षी मी आपल्यासाठी कांबळ खरेदी करू शकलो नाही म्हणून रिकाम्या हातानी येऊन आपल्या पायांचा स्पर्श करताना लाज वाटत होती." त्यावर शाह लतीफ म्हणाले, "एका मित्राला दुसऱ्या मित्रापासून विलग करणारं कांबळं चुलीत जावो !"

शाह लतीफ कोमल अंतःकरणाचे होते. त्यांच्या हृदयात मानव, पशू-पक्षी आणि कीटक इ. सर्व जीवमात्रांबद्दल दया आणि प्रेमभाव असायचा. माणसांनी मूक प्राण्यांची शिकार करू नये म्हणून ते शिकान्यांचा शिकारी जो मृत्यू त्याची आठवण करून देतात.

तू स्वतःच एका मोठ्या शिकारीची शिकार होशील

आणि तू स्वतः शिकार करतो आहेस !

कधी काही 'कूज' (हंसाच्या जातीचा एक पक्षी) पक्ष्यांना पारध्याच्या जाळ्यात अडकलेलं पाहायचे, तेव्हा त्यांचं हृदय द्रवित व्हायचं. बिचारे 'कूज' पक्षी करुण स्वरात ओरडायचे, विव्हाळायचे; ते जाळ्यात अडकलेले होते म्हणून नव्हे तर त्यांना आपल्या नवजात पिल्लांची आठवण यायची,

कूज पक्षी रडताहेत-ओरडताहेत, जाणार ते आता

आपल्या पिल्लांशी ताटातूट झालीय त्यांची

म्हणून ते क्रंदन करताहेत आता.

कीव आणणाऱ्या कूज पक्ष्यांच्या आक्रोशाने त्यांचं हृदय विदीर्ण होत होतं.

कूज-क्रंदन ऐकून काल मला आठवण झाली प्रियकराची

दुःखमय दिवस घालवतोय मी त्याच्याविना.

त्यांचं अंतःकरण इतकं कोमल होतं की त्यांनी दोन अनाथ पिल्लांचे पालन करून त्यांना वाढविले. ते एका 'कूज' ला 'मोती' आणि दुसऱ्याला 'खेन्हो' म्हणून हाक मारायचे.

शाह लतीफ हे संगीतप्रेमी होते. संगीत ऐकत असतानाच समाधीच्या अवस्थेत त्यांनी शेवटचा श्वास घेतला. सारंगीच्या तारांत त्यांनी आत्मिक तान ऐकली.

आत्मिक रहस्याचा सूर हा, सारंगीचा नव्हे हा सूर.

'सूर सोरठ' मध्ये ते संगीताच्या दिव्य यशाची आणि 'आत्म्याच्या गीतांच्या' अमरत्वाची गाणी गातात.

शाह लतीफ यांचं व्यक्तिमत्त्व प्रभावशाली होतं. त्यांच्या उपस्थितीत कोणीही काही अशिष्ट बोलण्याचं धाडस करीत नसे. त्यांच्या आचरणात नेहमी गांभीर्य आणि शालीनता असायची. कधी कधी ते 'वागंद' किंवा 'वारू' नामक फकिराबरोबर थट्टा मस्करी करायचे. त्यांनी आपल्या 'सुर बिलावल' मध्ये या फकिराला अमर करून टाकले आहे. या गबाळ आणि लंगड्या फकिराकरिता ते स्नेहाने 'गलिच्छ', 'दृष्ट माणूस', 'आळशी प्राणी' इ. विनोदी व उपहासगर्भ अशा विशेषणांचा प्रयोग करायचे. कोटडी गावात राहाणारा हा फकीर अतिशय खादाड होता. आयुष्यात त्याने एकदाही आंगोळ केली नसावी असे दिसते. फकीर वागंदच्या ह्या गोष्टींमुळे शाह लतीफ यांना 'सुर बिलावल' मध्ये हास्यपूर्ण व उपहासात्मक कविता लिहिण्याची प्रेरणा मिळाली.

तो आळशी वगंद आलाय पुन्हा कोटडीहून

इंगा दाखवा त्याला, पर्णहीन झाडीच्या खडबडीत काठीने

नारकीय वागंद आलाय पुन्हा

सय्यदांचा स्वर्ग (गुलाबी संपर्क) मलीन लोकांना करील निर्मळ

ओळख ठेवा त्यांची, व्हाल तुम्हीही सुगंधमय.

शाह लतीफ यांच्या दरबारी असलेल्या प्रमुख फकिरांची नावे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील - तमर फकीर हा त्यांचा खास खलीफा होता; त्याचे वंशज आजपर्यंत शाह यांच्या दर्ग्याचे मुजावर (पुजारी) आहेत. महमूद शाह याने तर श्रीमंतीचा त्याग करून फकिरी स्वीकारली होती. शाह लतीफांच्या मनात याच्याबद्दल अतिशय आदर होता आणि आपली कबर त्याच्या पायथ्याजवळच तयार करण्यात यावी असं आपल्या मृत्युपत्रात त्यांनी लिहून ठेवलं आहे. शाह इनायत हे एक मोठे जमीनदार होते. मियां हाशिम अलवी रेहन पोदो हा गायक होता आणि शाह यांनी सांगितलेला मजकूर लिहून घेणाऱ्या लेखकांपैकी एक होता. फकीर बलाल याच्यावर शाह यांच इतकं प्रेम होतं की संगीताचा आनंद लुटण्यासाठी ते मुद्दाम त्यांच्या गावी जात असत.

शाह लतीफांच्या काळात सिंधमध्ये अनेक सूफी संत राहात असत आणि शाह लतीफ वेळोवेळी त्यांना भेटायला जात असत. तरुण असताना त्यांना सिंधचे महान हुतात्मे संत शाह इनायत यांची भेट घेण्याची संधी मिळाली होती. असं म्हणतात की शाह लतीफ यांना पाहिल्याबरोबर शाह इनायत यांनी पुढील 'बैत' (कवन) म्हटलं :

असं होऊ नये की
 दुर्गम डोंगर पाहून तू वेग मंद करावास
 निर्जन प्रवासाला घाबरून
 लौकिक प्रेमिकाच परतल्यात तेथून
 पुढे जाऊन माळ घाल सत्य-सुमनांची प्रियकराला
 शाह इनायत म्हणतो,
 लवकरच विचारपूस करील तो तुझी.

त्यावर शाह लतीफ म्हणाले :

प्रिये ! दुर्गम डोंगर पाहून तू वेग मंद करू नकोस
 डोंगर पार करून पुन्हा मागे जा तू
 हे ससुई ! प्रेमाच्या अग्नीत उडी घालण्यापूर्वी सावध हो,
 आपल्या योग्य वराची सोडू नको आस
 तुझ्या डोळ्यांच्या जवळ आहे जो
 तुझ्यापासून दूर नाहीय तो.

शाह लतीफ हे ख्वाजा महम्मद जमान लवारी यांनाही भेटायला त्यांच्या निवासस्थानावर स्वतःहून गेले होते. लवारी संत तर वयाने शाह लतीफ यांच्यापेक्षा बरेच लहान होते. पण ते आध्यात्मिक दृष्टीने मोठे होते. त्यामुळे शाह इतके प्रभावित झाले होते की जेव्हा कधी त्यांच्या समोर ह्या लवारी संताचं नाव निघायचं तेव्हा ते नेहमी हा 'बैत' म्हणत असत :

मी त्यांना पाहिले आहे,
 हे माते ! ज्यांनी प्रियकराला पाहिले आहे
 त्यांच्याबद्दल बोलायला शब्द नाहीत माझ्याजवळ.

शाह लतीफ ठड्डा गावातील मखदूम मुअयन यांचेकडेही जात असत. मखदूम मुअयन आपल्या काळातील सुप्रसिद्ध संतांपैकी एक होते. वास्तविक शाह यांच्या विनंतीवरूनच मखदूम यांनी अवैसी पंथासंबंधी 'अवैसिया' हे पुस्तक लिहिले होते. शाह लतीफ स्वतः देखील एक अवैसी फकीर होते. अवैसी फकीर म्हणजे ज्याला कोणी गुरू असो वा नसो पण ज्याच्या चैतन्याचं कारण परमेश्वर आहे. शाह यांचा गुरू कोण हे कोणालाही माहीत नव्हतं. कदाचित त्यांनी तपस्या किंवा आत्मसंयमाद्वारे आत्मानुभव मिळविला असावा.

'तुहफ-तुल-किराम' मध्ये असं नमूद केलेलं आहे की मखदूम मुअयन यांच्या निधनापूर्वी एके दिवशी शाह लतीफ आपल्या फकिरांना म्हणाले, "चला, आपण आपल्या मित्रांची शेवटची भेट घेऊ या." तेथे पोहोचल्यावर फकिरांनी 'समा' (सूफी संगीत) सुरू केलं. त्याचा एवढा प्रभाव त्या सूफी संतावर झाला की ते तत्क्षणी आनंदातिशयाने स्वतःला

विसरून आपल्या अंतःस्थितीत गेले आणि त्यानंतर थोड्याच वेळात त्यांचे प्राणोत्क्रमण झाले.

शाह लतीफ यांना सूफी कवी 'सचल' यांचे आजोबा मियां साहिबडिनो यांची भेट घेण्याचीही संधी मिळाली होती. त्यावेळेस मियां साहिबडिनोनी लोकांपासून दूर राहण्याच्या हेतूने स्वतःला मोहरीच्या झुडुपात लपवून ठेवलं होतं. त्यांना त्याठिकाणी पाहून शाह म्हणाले, "प्रियतमला आडपडद्यात लपवून न ठेवता सगळ्यांच्या दर्शनासाठी बाहेर यायला पाहिजे." त्यावर ते बाहेर आले. दुसऱ्या वेळेस शाह लतीफ दराजला गेले असताना बालक सचलला पाहून शाह म्हणाले, "आम्ही आगीवर ठेवलेल्या भांड्याचं झाकण हा बालक काढेल !"

असं म्हणतात की सेवहण येथील मखदूम दीन महम्मद यांचीदेखील शाह लतीफशी गाढ मैत्री होती. आपल्या मित्राशी भेटायला शाह लतीफ कित्येक वेळा सेवहणला गेले होते. दोघांचं एकमेकांवर इतकं प्रेम होतं की एकदा तर दोघांनी स्वतःची पगडीही आपापसात बदलून टाकली. हिंदू सूफी मदन हे देखील शाह यांचे घनिष्ठ मित्र होते. ते देखील कोटडी गावचे होते आणि शाह लतीफ त्यांचा सहवास मानाचा मानीत असत.

अगदी अलीकडे एक नवीन माहिती प्रकाशात आली आहे. शाह लतीफ तीस वर्षांचे असताना ते महान सूफी काइमुद्दीन कलंदर यांच्या दर्शनाकरिता बुकेरा गावी गेले होते. ते दोन दिवस पायी चालत त्या गावी पोहोचले. त्यांनी त्या सूफी संताला एका खाटेवर बसलेलं पाहिलं. शाहाचं हार्दिक स्वागत केलं गेलं. काइमुद्दीन कलंदर हे शाह यांना म्हणाले, "मी तुझं तेजस्वी आध्यात्मिक भविष्य पाहातोय. रमजान महिना संपेपर्यंत तू इथंच थांब." शाह लतीफनी त्यांच्या आज्ञेचं पालन केलं आणि ते रमजान संपेपर्यंत त्यांच्याबरोबर राहिले. ते त्या पूर्ण पुरुषाच्या सत्संगात राहून एक सच्चे अवैसी फकीर बनले.

शाह कोणत्याही सूफी मताचे का असेनात पण त्यांच्या काव्यातून एवढं नक्की स्पष्ट होतं की ते जाती, वर्ण व संप्रदायाच्या बंधनापलीकडे होते. शाह सुन्नीही नव्हते आणि शिया पंथाचेही नव्हते. 'आपण सुन्नी आहात की शिया?' असं एकदा विचारल्यावर त्यांनी उत्तर दिलं, 'मी दोघांच्या मध्ये आहे!' त्यावर 'दोघांच्या मध्ये तर काहीच नाही' सांगितल्यावर शाह म्हणाले, 'मी सुद्धा काहीच नाही !':

जर मित्राचा पत्ता विचारतो आहेस
 तर पथ्य काही पाळू नकोस
 ज्यांनी पाहिले त्याला
 त्यांनी सर्व धर्मांचा त्याग केला.

ते जरी खऱ्या अर्थाने एक सूफी होते तरी आपल्या लोकांच्या योग्य मार्गदर्शनाकरिता ते मुस्लिम धर्मशास्त्रातील सर्व कर्तव्यांचे पालन करीत असत. एका पूर्ण मार्गोपदेशकाप्रमाणे ते सत्य मार्गाचं पुढीलप्रमाणे विवेचन करतात :

धर्म आपला ओळखा, अवलंब करा सत्य मार्गाचा
हृदयाचं सत्याशी मीलन घडवा
आत्मानुभूतीचा आनंद मिळवा
मार्गावर रहा अचल
तर तुम्ही दलदलीपासून वाचाल.

‘सुर रामकली’ वरून स्पष्ट दिसतं की शाह लतीफ यांना कुणा एका पूर्ण योग्याची साथ मिळाली होती आणि त्याच्याशी त्यांचा पूर्वयोजित संबंध होता. त्या योग्याकडून शाह यांना अनुग्रह मिळाला होता. ते स्पष्ट शब्दात स्वीकारतात :

या जीवनात आम्ही अनुग्रहाचा आनंद भोगला
एका योग्याचा संग लाभला
आत्मिक बंध होते ज्याच्याशी आमचे
स्वतःला प्रकट केले त्याने

ते असंही म्हणतात, “माझ्या सद्गुरूंनी मला जी गोधडी दिली आहे ती माझ्याकरिता अमूल्य असं धन आहे.” ते प्रत्येक जिज्ञासू वा शिष्याला मौल्यवान उपदेशही करतात, “सद्गुरूंकडून मिळालेली ही गोधडी जर तू अहं-नाशाच्या भावनेने ओढशील, तर तू अंतिम हेतू संपादन करशील.”:

सद्गुरूंनी मला दिलेली गोधडी, मला अपूर्व गौरवाची वस्तू वाटते
शिष्या ! मांडी घाल, गोधडी ही अंगावर पांघर आदराने
सद्गुरूंनी दिलेली गोधडी मला छान शोभतेय
जर तू ती अदबीने पांघरशील
तर ती तुला मुक्कामाच्या ठिकाणी घेऊन जाईल.

योग्यांच्या प्रभावामुळे त्यांच्या मनातील ‘द्वैत’ भाव नाहीसा झाला आणि मग त्यांच्या अंतरंगात कोणत्याही प्रकारचा जातीयवाद वा संकुचितपणा राहिला नाही :

त्यांचा संबंध अश्रद्धेशी नाही वा इस्लामशीही नाही
ते फक्त एवढंच सांगतात की प्रियकराला आपलं करा.

●●●

भाषा, शैली आणि प्रादेशिक विषय-वस्तू चित्रण

व्यक्ती आणि कवी म्हणून शाह लतीफ फार मोठे देशभक्त होते. निःसंशय ते मानवतेचे प्रेमी होते. त्यांचे हे प्रेम भौगोलिक सीमांच्या बंधनात बांधलं जाणारं नव्हतं. ते आपल्या जन्मभूमी सिंधचे श्रद्धाळू उपासक आणि भारताचे एकनिष्ठ प्रेमी होते. त्यांचा ‘रिसालो’ या गोष्टीचा विपुल असा पुरावा आहे. त्यांचा गूढवाद हा स्वदेशप्रेम आणि स्वदेशज्ञानाने विणलेला आहे.

वाङ्मयीन क्षेत्रात अरबी आणि फारसी वर्चस्वाच्या त्या युगातही शाह लतीफ यांनी आपल्या मातृभाषेची, सिंधीची, समृद्धी, शक्ती आणि काव्यात्मक ऊर्जेची प्रचीती घडविली. ‘रिसालो’ मधील शब्दभांडार विद्वान आणि साहित्यिकांसाठी खरोखरच एक आश्चर्यकारक गोष्ट आहे. ‘रिसालो’ जणू गहन ज्ञानाचा कोष आहे. शाह लतीफांच्या काव्यात अनेक अरबी आणि फारसी शब्द सापडतात परंतु त्यांचं अलंकरण सहज आणि सुखद झालेलं आहे. त्यांची भाषा ही प्राकृत भाषेच्या अगदी जवळची आहे. वास्तविक ती आजच्या भाषेचा प्रश्न सोडविणारी आहे, ती संस्कृतप्रचुर शब्दावली व अरबी-फारसी भाषा-सारणीमध्ये मधुर संतुलन स्थापित करणारी आहे. या विचाराच्या समर्थनाकरिता एक सर्वांगिन शब्द सूची सादर केली जाऊ शकते.

शाह लतीफ यांच्या काव्याचं मुख्य लक्षण म्हणजे त्यांनी फारसी विषय आणि शैली अव्हेरून आपल्या मातीतील काव्य प्रकार व कथा प्रकारांना महत्त्व दिलं. त्यांनी फारसी छंदशास्त्राऐवजी भारतीय संतकवींचा प्रिय छंद ‘दोहा’ आपल्या आत्मविष्काराचं माध्यम म्हणून उपयोगात आणला. त्यांच्या हातात येऊन ‘दोहा’ छंदाला अपूर्व माहात्म्य आणि सौंदर्य मिळालं. त्यांनी ‘दोहा’ छंदात अनेक नवीन प्रयोग केले व त्याला स्वतःचा एक आकर्षक पोषाख प्रदान केला. येथे देखील ते मात्रा आणि चरणांच्या बंधनात राहिले नाहीत. उलट त्यांनी आपल्या कवनांच्या मात्रांमध्ये इतकी विविधता निर्माण केली की त्यामुळे त्यांच्या काव्यात अनुपम माधुर्य आणि सौंदर्य यांची वृद्धी झालेली आहे. त्यांनी आपल्या काव्याला दोहा छंदाच्या दोन ओळींच्या बंधनात न बांधता त्याचा विस्तार करून अकरा ओळीसुद्धा त्यात मांडल्या.

शाहाचं काव्य नुसतं वाचण्याकरिता नसून गायन करण्याकरितादेखील आहे. त्यातील काही सुरांची नावे त्यांच्या अर्थानुसार दिलेली आहेत आणि त्यात वर्णिलेले विषय हे निखालस

सिंधी आहेत. शेष सुरांना भारतीय संगीत पद्धतीनुसार नावे दिलेली आहेत.

आपल्या काळात शाह लतीफ 'सिंधचा हाफिज' म्हणून मानले गेले होते. याच कारण फारसीचे महान कवी हाफिज यांच्या काव्याशी त्यांचा काही संबंध होता म्हणून नव्हे, तर कवी हाफिज यांचे 'दीवान-ए-हाफिज' जसं इराणी लोकांसाठी मौल्यवान होतं, तसंच शाह लतीफांच्या 'रिसालो' देखील सिंधी लोकांकरिता अमूल्य ठेवा होता. वास्तविक दोन्ही कवी ईश्वरप्रेरित होते. शाह यांनी आपल्या दोह्यात तर हाफिज यांनी गझलांमध्ये ज्वलंत भाव-गांभीर्य आणि अपूर्व असं कल्पना-सौंदर्य भरलेलं आहे. सिंधी भाषेवर शाह लतीफ यांचे इतकं प्रेम होतं की 'सुर सुहिणी' मधील एका कवनाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही कवितेत फारसी भाषेतील उतारा दिलेला नाही. त्या कवितेतील ती ओळदेखील कोणा फारसी कवीची नसून सिंधचे महान सूफी संत शाह झोक शरीफ यांची आहे :

माझं शिर जर माझ्या प्रियेच्या चरणी कुर्बान झालं तर काय झालं !

शाहांनी प्रसंगानुसार कुराण आणि हदीस मधील काही अवतरणेही दिलेली आहेत. परंतु त्यांचा आध्यात्मिक अर्थ आपल्या काव्याच्या अपूर्व शैलीद्वारे विशद केला आहे.

शाह यांच्या उपमा सिंध प्रांतातल्या सामान्य दृश्य जगताकडून घेतलेल्या आहेत आणि त्याठिकाणी राहाणारे लोक त्यांचा सांकेतिक अर्थ सहज समजू शकतात. त्यांच्या या शैलीची काही उदाहरणे खाली दाखविलेली आहेत :

भोवरे असे दिसतात, जणू दही माठात

दुःखं चढतात वर वाळवीसारखी

वेलींप्रमाणे दुःखांनी मनाला घेरले आहे

तिने (सुहिणीने) पैलाड मेहार योग्याची

धुनी पाहिली दिव्यासारखी

त्याने (तमाचीने) कोळ्यांच्या येथे

माशांच्या खवल्यांचे मोती विखरले

दोन तुकडे केल्यावर गवताची काडी विव्हाळल्यागत

प्रियकराच्या विरहात माझं हृदय क्रंदन करतंय

लोहार कड्यामध्ये कडं गुंतवितो, तद्वत

प्रियकराने माझं हृदय गुंतविले आहे.

जशी पावसाळ्यात रोपं वर येतात, तद्वत

प्रियाच्या विरहाने माझ्या हृदयात वेदना वर आलीय

धान्यातून भुसकट वेगळं केल्यागत तो दुःख दूर करील

श्रावणी मेघाप्रमाणे माझ्या डोळ्यातलं नभ बरसतंय

सोनेरी वर्णाचा योगी पतंगाप्रमाणे प्रगट झाला

शिंपलं मेघांकडे पाहात असल्याप्रमाणे

माझ्या (मारुईच्या) मनात

मलीर (जन्मस्थान) वसलं आहे.

पाण्यातील मिठाप्रमाणे

माझं हृदय प्रियकरात विलीन झालंय

लिंबाच्या दातवणासारखं,

त्यांनी माझं हृदय

उखडून टाकलं.

आपले तत्त्वज्ञान सोदाहरण स्पष्ट करून सांगण्यासाठी शाह लतीफ यांनी कवीप्रमाणे फारस व अरबस्तानातील सूफी किंवा गूढवादी संतांचा नामोल्लेख केलेला नाही. फक्त एक दोन ठिकाणी रूमी आणि मन्सूर यांची नावे आलेली आहेत. शाह यांचं योगी लोकांवर प्रेम होतं. त्यांचा भक्तिपर गूढवाद सिंधच्या लोकसाहित्यातच शब्दांकित झालेला आहे. लैला मजनू आणि शीरी फरहाद सारख्या लोकप्रिय कथांचा उल्लेख त्यांच्या काव्यात आढळत नाही. त्यांचे 'सुर' (अध्याय) हे नायकांच्या भोवती न फिरता नायिकांच्या भोवती फिरताना दिसतात. त्यांच्या काव्यात नायिकांना तेच स्थान मिळालेले आहे, जे फारसी साहित्यकृतीत मजनू आणि फरहाद या नायकांना मिळालेले आहे. अर्थातच ही गोष्ट परंपरेपेक्षा भिन्न आणि नाविन्यपूर्ण अशी आहे.

विश्वातील सर्व कवींनी आपल्या ओजस्वी शब्दांमध्ये देशभक्तीची भावना उत्कटतेने व्यक्त केली आहे. शाह लतीफांच्या 'सुर मारुई' मधील काही 'बेत' (कवन) याच महत् श्रेणीतील आहेत. कवीला आपल्या मायभूमीची माती जगातल्या अमूल्य अशा कस्तुरीपेक्षाही अधिक मौल्यवान वाटते. त्यांना असंही वाटतं की आपल्या जन्मभूमीवर दफन होणे म्हणजे अमरत्व प्राप्त करणे होय.

त्यांच्या काव्यात मुर्शिद किंवा गुरू हे आळीपाळीने लोहार, खाटिक, धनुर्धर, कोळी, परीट किंवा रंगारी इ. भूमिकेत आलेले आहेत. ज्याप्रमाणे एखादा लोहार गंजलेल्या लोखंडाला आगीत तापवितो, पाण्यात घालतो व मग बाहेर काढून हातोड्याने ठोकून मजबूत व चकचकीत पोलाद बनवितो, तद्वत मुर्शिद किंवा गुरू गृहस्थाश्रमी साधकाची अग्निपरीक्षा घेतो आणि सरतेशेवटी त्याला सिध्द पुरुष बनवितो.

आपल्या शिराची ऐरण करूनच

पत्ता विचारावा लोहाराच्या दुकानाचा.

ज्याप्रमाणे एखादा कोळी पाण्यात दोरा टाकून मासळी पकडतो, त्याप्रमाणे प्रेमी आपल्या प्रियेला भुरळ पाडून स्वतःकडे आकर्षून घेतो. कोळी काही दोऱ्यासाठी लालचावलेला नसतो, आणि तो दोरा दिसतही नसतो. पण त्या लालचीच्या गळामध्ये

एकदा अडकल्यावर त्यातून सुटका करून घेणे शक्य नसते:

माझ्या गळ्यात आमिष अडकवून

आता प्रियतम आमिष परत काढायला नकार देतोय.

शाह लतीफकरिता थर येथील गुराखी म्हणजे मारुईचे नातेवाईक हे 'दिव्य मलीर' येथे राहाणारे लोक हे 'साधुवृत्तीचे' आहेत आणि मलीर ही अलौकिक नगरी आहे.

त्यांचा 'सुर कापाइती' हा सूत कातणारा मनुष्य आणि त्याचा चरखा ह्यांच्या प्रतीकांवर आधारलेला आहे. सूत कातणारा हा जीवात्मा आहे, चरखा त्याचं मन आहे आणि नामस्मरण म्हणजे कातलेलं सूत होय.

दृष्टांतांच्या शोधात कवीचं लक्ष सहजतेने सिंधमधील किफायतशीर धंद्यांकडे देखील गेलं आहे. त्याकाळात सिंधचे जवाहिरे आणि सराफ हे दूरवरच्या देशातही प्रसिध्द होते. शाह लतीफांच्या काव्यातील मुर्शिद किंवा गुरू हे 'सराफ' आहेत आणि त्यांना खऱ्या किंवा खोट्या सोन्याची पारख आहे. मुर्शिद हे 'जवाहिरे' असून आपल्या बहिर्गोल भिंगाद्वारे खऱ्या नि नकली हिऱ्यांची पारख करणारे आहेत. ते 'सौदागर' (व्यापारी) आणि ते समुद्राची सफर करून लंकेतून सोनं आणतात. दुर्दैवाने आज या जगात असे 'सराफ', 'जवाहिरे' आणि 'सौदागर' नाहीत; त्यांच्या जागेवर आता ठक आणि ढोंगी लोक बसलेले आढळतात. शाह आपलं दुःख असं व्यक्त करतात:

जेथे सुवर्णकारच राहिले नाहीत

हे सुवर्णा ! तूही कुठंही पळून जा

तुझी किंमत कोणीही करणार नाही

मिसळून टाकतील हीन धातूमध्ये तुला

हिरे माणिकांचा मान राखणारे

सराफच राहिले नाहीत आता

लोहारच ठोकतोय लोखंड त्यांच्याजागी.

उंट आणि नाव यांचे प्रतीक शाह यांच्याकरिता मोठे विचारोत्तेजक होते. त्यांनी माणसाच्या मनाची तुलना उंटाबरोबर केली आहे. उंटाला जरी गुलाबाच्या कळ्या खायला दिल्या किंवा त्याला सोन्याचांदांने सजविलं, तरी तो बेचव आणि कुरूप अशी झुडपेच खाणार. परंतु सिंध किंवा अन्यस्थळी आढळणाऱ्या उंटांचं वैशिष्ट्य असं की तो आपल्या पाठीवर फार मोठं ओझं घेऊन भुकेल्या तहानलेल्या अवस्थेत आणि गरमी-थंडीत दूरपर्यंत जाऊ शकतो किंवा त्रासदायक मार्गदेखील आक्रमू शकतो. माणसाच्या मनाला योग्यप्रकारे शिकवण दिल्यावर तो देखील अशाप्रकारे आध्यात्मिक मार्गावर चालू शकेल:

त्याने कळ्या खाव्यात म्हणून

मी त्याला झुडुपाशी बांधले होते

पण कुटिल उंट खातोय गवत चोरून

यामुळे आई ! घाबरले मी.

'सुर श्रीराग' मध्ये शाह लतीफ यांनी माणसाच्या शरीराची तुलना तळाशी खूप छिद्र असलेल्या व वादळी वाऱ्यात सापडून समुद्रातील लाटांवर हेलकावे खाणाऱ्या नावेशी केली आहे. 'सच्चे नाखवे' हे वारंवार सावध करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत परंतु निष्काळजी नावाडी काही लक्ष देत नाही. महाकवी आपल्याला याप्रकारे उद्धृत करतात :

समुद्रात आहेस, सावध रहा

हे नावाड्या, तुला चटक लागलीय झोपेची

नाही पर्वा संकटाची

जागा हो, नाव ने सुरक्षितपणे किनाऱ्याकडे

सिंध एका अर्थाने 'पक्षांचं नंदनवन' आहे. बुलबुल, पोपट, मोर, बहिरिससाणा, बदक, बगळा, कूज, कवडा, कोकीळ, क्रॉच, कावळा, हंस, घार, गिधाड, चिमणी, कबुतर, चाष (मणिकंठ) इ. अनंत प्रकारचे पाळीव, वन्य आणि डोंगराळ पक्षी सिंध येथे राहातात. शाह लतीफ यांनी त्या पक्षांच्या स्वभावाचा अभ्यास केलेला आहे आणि नैतिक वा आध्यात्मिक उद्देशांप्रमाणे त्यांचं लाक्षणिक वर्णन केलेलं आहे.

सोनेरी रंगाची सुंदर वस्त्रं परिधान केलेली ससुई आपल्या प्रियकराच्या, पुन्हूंच्या शोधात मोरासारखी झाडांवरून उडत उडत जाताना दाखविलेली आहे. तिचा आवाज पोपट, सारस किंवा कोकिळेसारखा गोड आहे.

सिंधी काव्यात कावळा हा प्रियकराचा दूत म्हणून आलेला आहे. शाह लतीफ कावळ्याला अनेक प्रकारे प्रलोभने देतात की जेणेकरून त्याने तिला पुढे होणाऱ्या प्रियकराच्या मीलनाची गोड बातमी सांगावी किंवा प्रियकरापर्यंत तिचा सलाम आणि विनंती पोचवावी.

संस्कृत काव्यात वर्णित राजहंस (पक्षी) हा वास्तवापेक्षा काव्यरसभरीत अधिक आहे. तो ब्रह्माच्या वाहनाच्या रूपानेच नव्हे तर स्वतः ब्रह्माच्या रूपात देखील आलेला आहे. शाह लतीफ यांच्या 'सुर कारायल' मध्ये हंस (सिंधीत 'हंज') पक्षी 'हरीचा भक्त' किंवा 'आत्मज्ञानी' आणि कावळा व बगळा हा जगातल्या सामान्य स्थूलबुद्धी लोकांचं प्रतीक आहे. हंस हा कावळे किंवा बगळे यांच्यामध्ये राहात नाही. तो तर उंच आभाळात भरान्या मारणारा असतो. तो स्वतःसाठी एखाद्या उंच पर्वतशिखरावर निर्मळ, स्वच्छ नि शांत असं सरोवर शोधतो. तो पाण्यात खोलवर बुडी मारून मोती वेचतो. होय, तो उंच भरारी मारणारा आणि पाण्यात खोलवर बुडी मारणारा असतो. पुण्यात्मा असलेल्या माणसाचं हेच लक्षण असतं. कावळे नि बगळे गलिच्छ तळ्याच्या किनाऱ्यावर राहातात आणि आपल्या ललचावलेल्या डोळ्यांनी मासे किंवा मुर्दाड मांसाकडे पाहतात असतात. याप्रमाणे जगातील लोकदेखील उंच भरारी न मारता किंवा खोलवर बुडी न मारता भौतिक पदार्थांची आशा

करीत असतात. हे जग जणू कावळे व बगळे यांनी भरलेलं घाणेरडं तळं आहे. शाह लतीफांनी 'सुर कारायल' मध्ये अशाच प्रतीकांचा वापर केलेला आहे :

आकाशात उडाला हंस, बगळ्यांपासून दूर
सरोवराकडे निघाला, तेथे त्याची प्रिया आहे
त्याची नजर गहिन्या पाण्याकडे आहे
तळापाशी असलेले मोतीच त्याला आवडतात.

ज्याप्रमाणे नदी वा सरोवरातील स्वच्छ पाणी हे गलिच्छ बगळे आणि कावळे यांच्यामुळे घाणेरडं होऊन जातं तद्वत आज पाखंडी आणि दांभिक लोकांमुळे जग भ्रष्ट झालेलं आहे. म्हणूनच ईश्वराचे भक्त आता खोटेचा व कपटी जगाच्या वातावरणापासून लांब राहू इच्छितात.

मलीन केले पाणी जलाशयाचे त्या कावळ्यांनी
तेथून निघून जाताहेत हंस लज्जेने.

आणि मग कवीचं उद्बोधन असं :

एकदा का तू शुभ्र हंसाबरोबर राहिलास
मग तू बगळ्यांमध्ये कधीही मिसळणार नाहीस.

'कारायल' मोर शब्दाचा पर्यायवाची आहे. या 'सुरात' 'मोर' शब्द मुर्शिद किंवा गुरू या अर्थाने वापरला गेला आहे. मोराला साप, खास करून विषारी साप मारण्याची हिकमत माहीत असते. माणसाचं मनदेखील विषारी सापासारखं असतं. एखाद्या सामर्थ्यवान गुरूच्या मदतीविना कोणी त्याला जिंकू शकत नाही. परंतु आजकाल असे गुरू क्वचितच भेटतात. शाह म्हणतात :

मोराकरिता आवडीने सगळे कीडसररोवर पाहिले
ज्यांच्याशी होता माझा संबंध, ते हंस सर्व उडून गेले.

शाह स्वतःला आपली प्रिय जन्मभूमी सिंध येथील पक्षी आणि पशूपर्यंतच मर्यादित ठेवतात. 'वाळवंटातला कोकीळ' या नावाने प्रसिद्ध 'ताडो' पक्षी पावसाकरिता तान्हावलेला आहे; एखादी प्रेयसी आपल्या प्रियकरासाठी व्याकूळ व्हावी, तसा. 'बाबीहो' नावाचा पक्षी तर थोडीही उष्णता सहन करू शकत नाही आणि वाळवंटातील झळ लागल्यावर बिचारा मरून जातो :

मी जर माझ्या प्रियतमाला विसरले,
तर तृप्त वाऱ्याच्या झळा मला लागोत,
(थरच्या) बाबीहोप्रमाणे मला मृत्यू येवो !

दोन वेगवेगळ्या ठिकाणी असलेल्या प्रेमीजनांच्या मीलनाचं वर्णन कवी शाह भ्रमर आणि कमळ यांच्या उदाहरणांद्वारे करतात. 'सुर कारायल' मध्ये म्हणतात :

कमळाची पाळेमुळे जमिनीत आहेत
भ्रमर आकाशात घिरटया घालतोय
दोघांचा रोमांच खऱ्या प्रेमाचं प्रतीक आहे
दोघांही प्रेमाची मदिरा पितात, पण तहान भागत नाही.

पक्षी आणि पारधी कवीला पुन्हा मानवी मनाची व सैतानाची आठवण करून देतात :
तो जो पक्षी आहे, पिंजराही तोच आहे
ते जे सरोवर आहे, हंसदेखील तेच आहे
पिंजन्यातच फिरतोय तो शिकारीही
कठिण केलंय त्याने, जिणे हंसाचे.

शाह लतीफ यांचा 'सुर डहर' म्हणजे कूज पक्ष्यांची मधुर किलबिल, हळवं प्रेम आणि बलिदानाची करुण कहाणी आहे. आपल्या लहान लहान पिळगांना मागे ठेवून हे कूज पक्षी डोंगराळ प्रदेशातून झुंडीने निघतात आणि भक्ष्याच्या शोधात असतात :

अतूट प्रेमाच्या बंधनात असलेले
ते समूहात उडताहेत.
त्या पक्ष्यांकडे पहा,
माणसांपेक्षा तेथे अधिक मधुर सह-भाव आहे.

कूज पक्षी जलाशय किंवा झऱ्याजवळ गोळा होतात आणि नाजूक प्रेमाची गाणी गातात. अरे ! कुठे तरी दडून बसलेला एक निदर्श शिकारी अचानक बाहेर येतो आणि त्यांचा आनंद हिरावून घेतो. मृत्यूदेखील अशाच प्रकारे प्रेमळ हृदयांचा उल्लास नष्ट करणारा असतो. एखाद्या पिळगाला शिकान्याने आपल्या झोळण्यात टाकल्यावर कूज पक्षिणी आपल्या पिळगासाठी दुःखाने ओरडते व आक्रोश करते. कवी शाह यांचं हृदय आधीच वियोगाने विदीर्ण झालेलं आहे, त्यावर कूज पक्ष्यांची अशी दयनीय दशा पाहिल्यावर ते अधिक खोलवर झालेल्या जखमेचा अनुभव करतात :

कूज पक्ष्याने काल करुण स्वरात
मला आठवण करून दिली माझ्या प्रियकाराची
त्याच्याविना दुःखात राहतेय मी येथे.

थरच्या वाळवंटातील मारुई नावाच्या तरुणीला राजा उमरने गावातल्या विहिरीजवळून बळजबरीने उचलून नेलेली असते. उमर तिला आपल्या अमरकोट येथील महालात कैदेत टाकतो. मारुई त्याच्याशी लग्न करण्यास नकार देते. 'सुर मारुई' त ती म्हणते :

झुरतो कूज पक्षी खडकासाठी, शिंपला सागरासाठी
रात्र दिवस तळमळते मी
प्रियकरासाठी, प्रिय घरासाठी.

शाह लतीफ 'सुर यमन कल्याण' मध्ये दीपक आणि पतंगाच्या अमर प्रेमाची गाणी गातात आणि सर्व प्रेमी-प्रेमिकांना या अग्निउत्सवात सामील होण्याकरिता निमंत्रण देतात :

पतंग म्हणवतो आहेस तर
अग्नी पाहून मागे सरू नकोस
उडी धेऊन प्रियेच्या ज्योतीमध्ये
स्वर्ण-वधू हो
अजून तू कच्चा आहेस
ठाऊक नाही तुला रहस्य भट्टीचे.

पूर्वीचा एक सूफी कवी म्हणतो, "सृष्टीच्या पहिल्याच दिवशी मी 'चंग' च्या स्वरात दिव्य स्वर ऐकला." सिंधच्या 'चंग' या तंतूवाद्याला कवी शाह यांनी आपल्या 'सुर सोरठ' मध्ये अमर करून टाकलं आहे. बीजल नावाच्या भाटाचं 'चंग' ऐकून राजा राय डियाच मंत्रमुग्ध होऊन जातो आणि त्या विदेह अवस्थेमध्ये तो बीजलला आपलं डोकं कापून देतो.

बासरीसारखं असणारं सिंधमधील गुराख्यांचं प्रिय वाद्य 'नड' आपल्या मूळ घरापासून, जंगलापासून ताटातूट झाल्यामुळे करुण विलाप करीत आहे. प्रियकराच्या वियोगाने प्रेयसीची अवस्थादेखील अशीच असते. शाह लतीफना वाळवंटात भटकणाऱ्या समुईच्या विलापात 'नड' च्या आक्राशाची जाणीव होते. ते 'सुर माजूरी' त म्हणतात :

बासरी रडतेय
वियोगात स्त्री ओरडतेय
बासरी आपल्या पानांची आठवण काढतेय
आणि स्त्री प्रियकरासाठी अश्रू ढाळतेय.

कवी शाह यांना योग्यांच्या शिंगीत/शिंगोटीत अनाहत नाद ऐकू येतो :

त्या योग्यांचे वाजवण्याचे शिंग रहस्यमय आहे
त्याचा नाद मला मारून टाकील
ती 'नड' सारखी (बासरीसारखी) नाही,
जे उंट हाकताना वाजवितात.
ती घंटानादासारखी नाही की ज्याने
सुहिणी नदी पार करायला आतुर झाली होती
तिचा स्वर 'चंग' च्या तानेपेक्षाही करुण आहे,
ज्याने राजा डियाचचं शिर घेतलं होतं.
असं वाद्य हिंद वा सिंधमध्ये नाहीय
ज्यांनी ते ऐकलंय, ते म्हणतात -
ते मधुरतमपेक्षाही मधुर आहे.

आणि मग ते आनंदलोकात जाऊन पोचतात.

त्यांची काय स्तुती करावी ?
ज्यांची स्तुती खुद्द ईश्वराने केली आहे.
घंटानादाने शेळी-मेंढ्यांचे कळपही
मोहित झाले
ती लोकांच्या मनावर जादू करतेय
सख्यांनो ! शाह म्हणतो,
ती मेलेल्यांमध्येही
प्राण भरणारी आहे.

शाह लतीफ 'सुर सारंग' मध्ये सर्वाधिक हर्षनिर्भर झालेले दिसतात. त्यांनी हा 'सुर' पावसाचं स्वागत करताना गायिला आहे. पाऊस हा माणसाला परमेश्वराकडून मिळालेला सर्वात मोठा आशीर्वाद आहे. सिंध मध्ये पाऊस नवलाची गोष्ट असते. शाह यांचा 'सुर सारंग' मध्ये वीज ही 'दिव्य प्रकाश' किंवा 'ईश्वरी अनुग्रहाचे' प्रतीक आहे.

पुन्हा एकदा त्याने वैश्विक योजना तयार केली
सगळ्या दिशांना सगळीकडे विजा चमकल्या
काही इस्तंबुलला तर काही पश्चिमेकडे गेल्या
काही चीनमध्ये चमकल्या
काही समरकंदच्या लोकांसाठी समर्पित झाल्या
काही रोम, काही काबूल तर काही कंधारला गेल्या
काही दिल्लीत तर काही दक्षिणेकडे गेल्या
काही गिरनार येथे गरजल्या
काही बिकानेरकडे गेल्या, तर काही जेसलमेरकडे वळल्या
काहींनी भूजवर वृष्टी केली
काही ढटकडे संथ गतीने वळल्या
तर काही अमरकोटवर बरसल्या
हे स्वामी ! सिंधमध्ये सुकाळ होवो
प्रिय मित्रा ! सगळ्या जगात समृद्धी होवो !

काचेचा मुखवटा घालून पाणबुडेंच समुद्रात खोलवर जाऊन मोती आणू शकतात.
सूफीवादी भाषेत मुखवटा, घुंघट अनासक्तीचं द्योतक आहे.

काचेचा मुखवटा घालून जे सागरात शिरले
त्यांनी खोलात जाऊन मोती मिळविले
तेच आपल्या डोळ्यांनी अमूल्य वस्तू पाहतात.

34 शाह लतीफ

समुद्र कवीला 'ज्योतिर्मय महासागराची' आठवण करून देतो. प्रेमाची अतृप्त तहान असलेलेच या 'महासागरात' पोहत असतात. ते सदोदित तेथेच असूनही त्यांची तृषा शमत नाही.

सौंदर्यसागराचा एक घोट घेणारेच
असीम प्रेमाची वेदना सहन करतात.
सदोदित सागरात राहूनही
त्यांची तहान भागत नाही.

कवीला जेव्हा प्रियेच्या ओझरत्या दर्शनात तृषेचं मरुस्थल दिसतं, तेव्हा त्याला थरच्या निर्जन वाळवंटात स्वर्गातील सोनेरी नगरीचं दर्शन होतं. 'सुर मारुईत' ही सोनेरी नगरी मारुईचं जन्मस्थान मलीरच्या स्वरूपात दिसते आणि मारुईचे नातेवाईक 'मारू' हे देवलोकातील रहिवासी आहेत :

तेथे काही बंधन नाही, तेथे करही आकारला जात नाही
'मारू' दैदीप्यमान आहे, त्यांच 'मलीर' ज्योतिर्मय आहे.

●●●

आचारनीती आणि भक्ती

विनम्रता हा कवी शाह यांच्या नीतिशास्त्राचा आधार आहे. विनम्र व्यक्ती ही धैर्य, सहनशीलता, कृतज्ञता, मनाची निर्मळता, सार्वभौमिक सहानुभूती, प्रेम इ. गुणांनी अपरिहार्यपणे संपन्न असते. शाह लतीफ यांच्यात हे सर्व गुण पूर्णपणे दिसून येतात. निसर्गातील कोणतीही वस्तू नैतिक सौंदर्यामुळे शाहांच्या मनाला भावत असे. त्यांनी धुळीतही आपल्या आत्म्याचं आभूषण असलेली विनम्रता पाहिली :

जे मातीत आहे, ते दुसऱ्या कोणत्याही वस्तूत नाही.

माणसाने कोणत्याही परिस्थितीमध्ये विनम्रता सोडता कामा नये आणि त्याने देववाणी किंवा विवेकाच्या वाणीनुसार आचरण करायला पाहिजे ही शाह लतीफ यांची मुख्य आणि सर्वात महत्वाची नैतिक शिकवण आहे. माणूस जर या वाणीची अवज्ञा करीत नसेल, तर त्याच्याकडून कोणत्याही प्रकारची नैतिक चूक घडणार नाही; त्याला परलोकात यश मिळेल आणि हे जग सोडताना त्याला आत्मिक विजय मिळाल्याचं समाधान मिळेल.

गुडच्यात डोकं खुपसून आपले दिवस विनयाने घालव
सिंहासनावर आपल्या आतल्या न्यायकर्त्याला बसव
गुडघे कशाला टेकवतोस भौतिक न्यायधीशासमोर ?

अहंकारी माणसाचा संग करू नका कारण त्यामुळे तुमच्या चारित्र्याच्या सामर्थ्याची हानी होईल.

दंभ-पाखंडाच्या गोष्टींचा त्याग करा
'मी' व 'आम्ही' म्हणणाऱ्या लोकांपासून
लांबच रहा.

अहंकार माणसाचे पतन घडवितो, त्याला धुळीस मिळवितो पण धैर्य त्याला उंचावर नेतं. धैर्यवान माणसाचा नेहमी विजय होतो, तर गर्विष्ठ नेहमी पराभूत होतो. 'स्व' वर प्रतिकाराने नव्हे तर सहिष्णुतेने विजय मिळविता येतो.

सूड उगवू नये आपली निंदा ऐकून
अमूल्य सल्ला हा गुरूंचा आहे
सबुरीने स्व-मनाचं हनन करणारे लोक
यश मिळवतात.

क्रोध हा दुःखदायक आहे
सहिष्णुता ही कस्तुरी आहे.

शाह लतीफ फार मोठे कर्मयोगी होते. केवळ ईश्वरावर भ्रवसा ठेवण्यावर त्यांचा विश्वास नव्हता आणि त्याचा तसा प्रचार वा प्रसारही त्यांनी केला नाही. माणसाने कर्तव्य कर्म करीत राहावे आहे. फळाचा भार त्याने परमेश्वरावर टाकून द्यावा. आयुष्यात कितीही हृदयविदारक दुःखे येवोत, माणसाने त्यांच्याशी पौरुषाने आणि एखाद्या दार्शनिक सहिष्णुतेने सामना करायला पाहिजे, तरच त्याला यश मिळविता येईल. आळसाने नव्हे तर पवित्र आणि निरंतर उद्यम केल्यानेच अभीष्ट पुरस्काराची प्राप्ती होते.

पर्वत काही भेटवस्तू देत नाही
निष्क्रिय माणसांना.

संकटांशी सामना करणे हे मनुष्याचे कर्तव्य आहे. परमेश्वर स्वतः त्याला संकटांतून सोडविणार आहे. उद्यमी माणसाला ईश्वर साहाय्य करणार आहे :

थोडं मी तरतो, थोडं तू तार
थोडं मी करतो, थोडं तू करव

जे पुढे सरसावतात त्यांनाच यश मिळतं. जे विश्रांती घेण्याकरिता बसतात, ते बसूनच राहतात. कर्महीन माणसाला कोणाचीही मदत मिळत नाही. आळशी लोकांचा कोणीही मित्र नसतो. झटून उद्योग करणाऱ्यांना वाळवंटात कस्तुरी, डोंगरात माणीक, समुद्रात मोती आणि जंगलात फळं प्राप्त होतात. जग एक कर्मभूमी आहे आणि या ठिकाणी माणसाला आपली दुःखे व नैराश्य विसरून योद्ध्यांसारखं लढावयाचं आहे.

वचनपूर्तीसाठी सर्वस्व पणाला लावणाऱ्या सच्च्या वीरांच्या आचारसंहितेवरही शाह यांनी विचार केलेला आढळतो. ते आपल्या 'सुर केदारो' त इमामांच्या बलिदानांची आठवण करून म्हणतात:

जो सैनिक युध्दाला जाताना ढाल घेतो
त्याला जगण्याचा मोह असतो
खरा योद्धा एकटाच युध्दाला जातो.

खऱ्या वीरांच्या पत्नीला आपल्या पतीविषयी अभिमान वाटत असतो. शाह यांच्या काव्यात एक वीर आणि कुलीन स्त्री आपल्या पतीला म्हणते :

जर तुझ्या तोंडावर आघात झाले
तर ती गोष्ट अभिमानाची वाटेत मला
आघात तुझ्या पाठीवर झाल्यास
मी मरून जाईन शरमेने.

युध्दभूमीवर पळून आलेल्या भ्याड नवऱ्याची ती या शब्दात संभावना करते :

पळून आलास पळपुट्या !
प्रियकरा, तू मला लजित केलेस रे
आयुष्य संपून जातं क्षणातच
बदनामीचा डाग राहतो कायमचा रे.

राजापासून रंकापर्यंत आणि सैनिकापासून नावाड्यापर्यंत सर्वांचेच शाह उद्बोधन करतात. ते पाखंडी सन्याशांना सुनावतात:

आपल्या कपड्यांची व आहाराची काळजी करणारे लोक
अजूनही फार लांब आहेत ईश्वरापासून
आपल्या कानांना छिद्रं पाडून घेण्यापेक्षा
आपला मिथ्याभिमान विलग करणं श्रेष्ठ आहे.
विषयासक्त जीवन जगण्यासाठी
तू आपल्या कानात कुंडलं घातली आहेस का ?

निष्क्रिय लोकांना निसर्ग मदत करीत नाही. कर्महीन माणसाने निसर्गाकडून शिकलं पाहिजे. कार्यरत नाही असा एकही पदार्थ निसर्गात सापडणार नाही. सूर्य, चंद्र, तारे, समुद्र, नद्या इ. सगळ्या वस्तू निरंतर आपापल्या कार्यात मग्न आहेत. असं असताना निसर्गातील सर्वश्रेष्ठ प्राण्याने, अर्थात मनुष्याने का बरं आळशी व्हावे ? त्याने ईश्वरदत्त शक्ती वाया का घालवावी ?

ताऱ्यांना विश्रांती माहीत नसते
नद्या सुस्तावणे जाणत नाहीत
तू स्वागत करतोस
विनासायास मिळणाऱ्या वस्तूचं
अनंत आत्मधन कसं मिळेल
सारी रात्र निजून राहिल्यावर ?

मनुष्य परलोकातून आपल्याबरोबर अमूल्य मोती आणि जवाहीर घेऊन आलेला आहे. त्याचा एक एक श्वास हा अनमोल माणीक आहे. त्याने जर आपल्याजवळची संपत्ती उधळली तर हे जग सोडून जाण्याच्या वेळेस त्याला निश्चितच दुःख होईल. जेव्हा तो देवलोकस्थ, खऱ्या सराफासमोर जाईल, तेव्हा आपण आत्मिक दिवाळे काढल्याबद्दल त्याला शरम वाटायला लागेल.

तू हजारो लाखो रुपये उधळलेस
तरीही तुझ्या डोळ्यातली झोप गेली नाही.

खऱ्या सोन्याचा आणि जडजवाहीराचा मालक असलेला माणूस शिसं आणि काचेचा व्यापार करतो. अरेरे ! मिठाचा व्यापार करून कधी कोणाला कस्तुरी मिळविता येईल का ?

मिठाचा व्यापार करतो आहेस
पण कस्तुरीची अभिलाषा धरतो आहेस !
माणसाने कधी कमी न होणाऱ्या अविनाशी वस्तूचा सौदा करायला पाहिजे.
त्या पदार्थाचा व्यापार कर
जो काळाबरोबर जुनाट होणार नाही
ज्याची चकाकी
परलोकातही मंद होणार नाही
तो खजिना मिळव
ज्याने तुला अखंड आनंद मिळेल !

पक्ष्यांकडून माणसाने विश्वबंधुत्वाचा धडा शिकायला पाहिजे. पक्षी बहुधा पवित्र
प्रेमभावनेने एकत्र उडतात.

अतूट प्रेमाच्या बंधनात असलेले, ते थव्याने उडतात
पक्ष्यांकडे पहा
माणसापेक्षा मधुर संबंध त्यांच्यात आहेत

माणसापेक्षा गवताच्या वाळलेल्या काड्यांमध्ये परस्पर सहानुभूतीची भावना अधिक
असते. पाण्यात बुडणाऱ्या माणसाला नदीतीरावरील वाळलेल्या गवताच्या पानांना
चांगल्याप्रकारे पकडण्याची युक्ती माहीत असेल तर ती पाने त्याचे प्राण वाचवू शकतात.
गवताच्या काड्या मजबूत असल्यावर ती त्या माणसाला मदत करतात पण त्या जर कमकुवत
असतील तर स्वतः उपटून त्याच्याबरोबर प्रवाहात वाहू लागतात. सहानुभूती आणि संकटात
सापडलेल्या माणसाला तात्काळ मदत करण्याचा सुंदर भाव दुसरीकडे कोठे मिळेल ?
माणसाने या तुच्छ वस्तूंकडून निष्ठेचा धडा शिकायला पाहिजे :

गवताच्या पात्यांचा परोपकारीपणा पहा,
ते बुडणाऱ्याला किनाऱ्यावर आणतात
किंवा

प्रवाहामध्ये त्याची साथ करतात

माणसाचे जीवन केवळ छाया असते. एक दिवस सगळा थाटमाट आणि वैभव नष्ट
होणार आहे. म्हणून स्वतःला ईश्वरसेवेसाठी समर्पण करणे, परमेश्वराचे अनुसंधान करून
त्याचा सेवक होणे माणसाकरिता अतिशय आवश्यक आहे.

आपल्या पायाखालची जमीन
कित्येक प्रियजनांची माती वा राख झाकून आहे
आम्ही आमच्या डोळ्यांनी
पराक्रमी वीर धुळीत मिळताना पाहिले

लतीफ म्हणतो, आयुष्य दोन दिवसांचे आहे
जागे व्हा आणि शोध घ्या.

आत्मशुद्धी आणि नामस्मरणातच परमेश्वराची सेवा निहित असते. उपासनेच्या संबंधात
शाह म्हणतात :

शरीर मशीद, मन मठ आहे, तप करू नका
तू त्याची उपासना रात्रंदिवस का करीत नाहीस ?
तसं केल्यावर जिकडे तू तोंड करशील
तिकडे त्यालाच पाहशील !

शाह लतीफ ह्या साऱ्या जगाला एक मोठं उपासनागृह मानतात. विश्वातील प्रत्येक
प्राणी आणि पदार्थ ते त्या दिव्य शक्तीचं प्रकाशमान स्वरूप समजतात. आनंदलोकात
कुठेही कोणत्या प्रकारचा धार्मिक विरोध किंवा विसंगती नाही :

जेथे तेजोमय ईश्वर राहतो, तेथे प्रतिकूलता नाही
त्याचं मुख म्हणजे पवित्र महिरप आहे
हे सगळं जेथे मशीद आहे, तेथे आहे
तेथे बुद्धी आणि ज्ञान टिकत नाही
तो सर्व ठिकाणी आहे
मी कोठे जाऊन त्याच्या पाया पडू ?

आणि

ज्यांचे गुडघे पवित्र महिरप बनवतात
त्यांच्याकरिता शरीरच मशीद आहे
जे त्याच्याशी एकरूप झाले
त्यांनी हिशेब देण्याची गरजच काय ?

प्रेम, गूढवाद आणि अनुभव

पूर्वीच्या कवींप्रमाणे शाह लतीफ देखील प्रेमावर प्रेम करतात. प्रेम म्हणजे एक गूढ शक्ती आहे. आणि जलालुद्दीन रूमीच्या शब्दांत सांगायचं म्हणजे प्रेमाच्या प्रभावाने डोंगरदेखील गतिमान होतो आणि नाचायला लागतो. या पवित्र भावनेचं नाव घेतल्याबरोबर :

पर्वत नाचतोय आणि क्रियाशील होतोय

शाह लतीफ प्रेमाची गाणी गायला लागतात आणि मग परम आनंदाचा अनुभव घेऊ लागतात :

प्रशंसा प्रेमाची, असे शब्दांपलीकडे

होऊनि मुग्ध मी

‘प्रेम’ शब्दाचा उच्चार करतोय

ते पुन्हा म्हणतात :

उत्कंठा नि व्याकुळता अंतहीन असते

प्रेमाची वेदनाही अनंत असते

प्रेमाला नाही अंत, तेच जाणे आपला अंत !

प्रेमपिपासा गूढ आहे; ही पिपासा तृप्त न होणारी आहे. मोठमोठे घोट घेऊन समुद्र पिऊन टाकल्यावरही ही तृषा शांत होत नाही :

मी जळते, भाजली जाते, तळमळते आणि शोधते

माझ्या अंतरंगात प्रियकराविषयी तहान आहे

ती कधीही भागत नाही

सगळा समुद्र प्याले तरी तो एक घोटच वाटेल.

पिण्याने ही तहान आणखी वाढते. येथे तहानच तहानेला शांत करू शकते !

अंतरंगात प्रेम असणाऱ्यांची तहान अनंत आहे

तृषेचा प्याला प्या, तृषेने तृषा वाढवा

पुन्हू, तू तृषेचा एक घोट घेऊ दे,

त्याने मी तृषेने तृषा शमवू शकेन !

दुसऱ्या शब्दात सांगायचं तर प्रेयसीची तृषा तेव्हाच शांत होऊ शकेल, जेव्हा प्रियकरालाही तशाच प्रकारची तृषा असेल. बलिदानाचं दुसरं नाव प्रेम आहे :

प्रेम मदिरेचा एकेक थेंब अमोल आहे

प्रेमाचा अर्थ हौतात्म्य आहे !

आपलं प्रेम लपविण्याची कला शिकावी कुंभाराच्या भट्टीकडूनच ! ही भट्टी आतल्या आत जळत असते. मात्र वाफ किंवा धूर बाहेर येऊ देत नाही !

प्रेम म्हणजे असंख्य अडचणी आणि संकटांवर मिळविलेला विजय ! त्रैलोक्यातील समस्त समुद्रदेखील प्रेमीजनांच्या हृदयातला आवेश आवरू शकत नाहीत. प्रेमाला किनारा माहीत नसतो. तद्वत मीलनाचा प्रसंग हा अनंताच्याही पलीकडे असतो.

प्रेम जरी ईश्वरी निर्णयाच्या दिवशी (कयामत) मिळालं.

तर तो जवळ असेल

प्रिय मीलनाच्या शुभेच्छा तर त्याच्यापासून लांब आहेत.

शाह लतीफ हे वियोगाचे कवी आहेत. प्रेमाच्या अनंत पिपासेवर त्यांचा विश्वास आहे. ते असं म्हणतात, ‘जी वस्तू वियोगाने प्राप्त होणार, ती मीलनाने प्राप्त होत नाही.’ वियोग हा प्रेमाला जिवंत ठेवणारा असतो आणि मीलन त्याला नाहीसा करते.

खूप शोधल्यावरही तुझी भेट होत नाही

माझ्या रोमारोमातून तुझी आस न जावो

विरहा ! परत ये

माझ्या नि प्रियकराच्यामध्ये विरह पडदा बनतोय

प्रियकर आल्यावर झरणाऱ्या जखमा भरून येतात

जखमा भरल्या, की आसही मरते.

शाह यांच्या प्रियजनाच्या सौंदर्य आणि कांतीपुढे अखिल ब्रह्मांडातील सौंदर्य आणि प्रकाश निस्तेज होऊन जातात.

माझ्या प्रियकराने आपले मादक डोळे वर केल्याबरोबर

सूर्याचे किरण मंद झाले, चंद्र कोमेजून गेला

नक्षत्र, कृतिका नक्षत्र त्याच्यासमोर जमले

जवाहिरांचा प्रकाश मंदावला.

प्रियकर जेव्हा डौलाने चालू लागतो तेव्हा धरणी त्याच्या पाउलवाटेचे चुंबन घेते आणि अप्सरा रांगेत अबदीने उभ्या राहतात :

जेव्हा प्रियकर डौलाने चालतो

धरणी ‘बिस्मिल्लाह’ म्हणून त्याची वाट चुंबते

पऱ्या थक्क होऊन विनयाने जागेवरच उभ्या राहतात

देवा शपथ ! माझा प्रियकर सर्वांहून सुंदर आहे !

पूर्वीच्या सूफी कवींचं तत्त्वज्ञान हे बहुधा ‘भौतिक वा शारीरिक प्रेम (इश्क मजाजी) हे

आध्यात्मिक वा ईश्वरी प्रेमाकडे (इश्क हकीकी) नेणारा सेतू आहे.' या अरबी सुभाषितावर आधारलेलं होतं. शाह लतीफांच्या कथा देखील या सूफी उद्गारांची सत्यता सिध्द करतात. त्यांच्या प्रेमाख्यानांतला हा सिध्दांत 'सुर आसा' मध्ये व्यक्त झालेला आहे. ते हा सिध्दांत स्वतःला लागू करतात कारण त्यांच्या जीवनातदेखील प्रेम हे एक मोठं शोध-सामर्थ्य होतं.

पिंजारी कापूस पिंजल्यागत प्रेमाने पिंजले मला
मी माझ्या हातांनी काम करणे सोडून दिले आहे
हाडांत शक्ती उरली नाहीए.

याच 'सुरात' ते जिज्ञासूला सल्ला देतात की भ्रमात पाडणाऱ्या शारीरिक डोळ्यांनी त्याने पदार्थाकडे पाहू नये.

आपल्या शरीर डोळ्यांनी तू पाहू नकोस
त्या डोळ्यांनी कोणी प्रियकराला ओळखू शकलेलं नाही
डोळे मिटून घेणारेच आपल्या प्रियकराला पाहू शकतात
भौतिक गोष्टींवर प्रेम करू नका, त्यावर दृष्टी टाकू नका
त्यापेक्षा दैवी प्रेमाचा शोध घ्या.

'सुर आसा' मध्ये शाह आपल्या खऱ्या 'स्व'ला प्रत्यक्ष प्रगट करतात. या ठिकाणी ते मूमल, ससुई, लीला किंवा नूरी या नायिकांचा वेष परिधान करीत नाहीत. ते स्वतःला एखाद्या प्रतीकाचं आवरण न घालता सत्यान्वेषी आणि आत्मसाक्षात्कारी माणसाच्या रूपाने अभिव्यक्त करतात.

सत्याने काळजाचे दोन तुकडे केले
मी प्रियकराशिवाय श्वास घेऊ शकत नाही
माझ्या हृदयावर दिव्य परमेश्वराचेच आधिपत्य आहे.

ईश्वराशी एकरूप होऊन ते स्थळ काळाच्या सीमा पार करून आनंदलोकात विहार करतात. हा एक वर्णनातीत विस्मय लोक आहे; जिथे माणसाचे ज्ञानेंद्रिय काम करू शकत नाही, जिथे 'आहे' आणि 'नाही' नाही ! हा आनंदलोक एखाद्या मानवीय मानदंडाने मोजता येत नाही किंवा मर्त्य डोळ्यांनी पाहताही येत नाही. या ठिकाणी मानवीय बुद्धी चालत नाही; त्याची बुद्धी ही नेत्रहीन पंगू पांथस्थासारखी होऊन जाते.

या आश्चर्याच्या राज्यात मानवाची जाणीव आकलन करू शकत नाही
ती मर्त्य अंधदृष्टी
ईश्वराच्या सौंदर्याचा आनंद घेऊ शकत नाही.

जीव हा जीवाच्या मध्ये येणारा पडदा आहे - अहंभाव हा आत्मसाक्षात्काराच्या मार्गात अडथळा निर्माण करणारा असतो.

तुझा अहंकार ईश्वराच्या आड येणारा पडदा आहे

हा पडदा सरल्यावर सारे संशय नष्ट होऊन जातात.

'सुर आसा' मध्ये शाह लतीफ 'शुध्द आत्म्यासंबंधी' बोलतात. हा 'शुध्द आत्मा' मानवी जीवनाचे अंतिम ध्येय आहे. खोटा अहंभाव माणसाला अभिशाप आहे. तो माणसाला अधोगतीकडे नेणारा असतो. आत्मसाक्षात्कारातून प्राप्त झालेला 'शुध्द आत्मा' हा ईश्वराने माणसाला बहाल केलेले मोठे वरदान आहे. दैवी प्रकाश ज्याचा मनुष्य वारस आहे, त्याचा तो उत्कर्ष आहे. शुध्द 'मी' चा आवाज म्हणजे परमेश्वराचा आवाज. दिव्यत्वाचा ध्वनी हा शुध्द 'मी' दैवी आत्म्याशी मिळता जुळता असतो. या उलट खोटा 'मी' म्हणजे सर्व निरर्थकतेची निरर्थकता आहे.

'मी' हा 'मी'तूनच उगम पावतो, 'मी' हा 'मी'लाच शोभतो
'मी' च्या आशीर्वादानेच खरा 'मी' बनतो.

फक्त सत्यानुगामी मनुष्यच असं बोलू शकतो, सामान्य माणसाला शोभणार नाही. आत्मानुभव प्राप्त करणाऱ्या माणसाला लौकिक स्तुतीची हाव नसते. तो लोकांच्या स्तुतीच्या पलीकडे गेलेला असतो. तो ईश्वराशी एकरूप झालेला असतो. वास्तविक ईश्वरच स्तुतीसाठी योग्य असतो.

आत्मानुभव असलेला माणूस साऱ्या स्तुतीचा त्याग करतो
तो स्तुतीपासून वर उठतो
ईश्वराच्या उपस्थितीत दुसरं कुणी नाही
तो अनंत प्रेमाच्या जलात विहार करतो.

तेव्हा त्याचं मन जपमाळ, मन मणी आणि हृदय दिव्य ध्वनी करणारा तंबोरा होऊन जातं. त्याच्या नसानसात 'त्याच्याशिवाय दुसरा कोणीही नाही' चं मधुर गीत प्रतिध्वनित होत राहतं. अशी माणसं खुशाल झोपोत, खुशाल गाढ निद्रेचे दिवस वा रात्री व्यतीत करो. कारण त्यांची मुषुप्ती ही सचेत जागृती असते.

ज्यांचं शरीर हे जपमाळ आणि मन मणी आहे
हृदय तंबोरा आहे
ज्यांच्या शिरा त्या एकाशिवाय
दुसरा राग आळवीत नाही
ते निद्रेतही जागे होतात
कारण त्यांची निद्राही अलौकिक चिंतन असते.

कबीराप्रमाणे शाह लतीफदेखील आपल्या आत्मशोधनानंतर शेवटी अमर्याद अशा प्रांतात प्रवेश करतात आणि प्रेयसीच्या कल्पनातील सौंदर्याचं दर्शन घडवतात.

मी अनंतात शोधते आणि पाहते
तो सर्व सीमांच्या वर आहे

प्रियकराच्या सौंदर्याची गणती होऊ शकत नाही
मी तळमळतेय त्याच्यासाठी येथे
आणि तिकडे मात्र प्रियतमाला काही पर्वा नाही.

खोटा अहंभाव हा खऱ्या अहंभावाला अडथळा निर्माण करणारा असतो. अहंकार हा आत्मसाक्षात्काराच्या पुढे पडदा टाकतो. जेव्हा माणसाचे देहभान किंवा त्याची स्वतःची वेगळी अशी ओळख नष्ट होऊन जाते, तेव्हा शुध्द ज्ञान किंवा आत्मबोधाचा जन्म होतो. त्यावेळेस सर्व ऐहिक संशय आणि चित्तक्षोभ विरळ हवेतील धुक्याप्रमाणे दिसेनासे होतात.

अहंभाव हा आत्म्याच्या आड येणारा पडदा आहे
सावध हो,
अहंभाव हा प्रिय-मीलनात बाधक असतो.
अहंभाव हा आत्म्याच्या आड येणारा पडदा आहे
हा पडदा सरल्यावर सगळे संघर्ष संपतात.

आणि

ज्यांच्यासाठी आम्ही तळमळतो आहोत, आम्ही स्वतः तेच आहोत
संशया ! जा, आता आम्ही प्रियकराला ओळखले आहे
ज्यांच्यासाठी आम्ही आहोत व्याकूळ, तेच आहोत आम्ही
तो जन्मला नाही, तो जन्मही देत नाही
ह्या सत्याच्या खोलात जा
नीट पाहिल्यावर सगळ्यांना ईश्वर म्हणशील
हे अंध संशयी ! यात काही शंका घेऊ नकोस.

दैनिक आचार पद्धतीच्या उपासनेद्वारे सत्याचा साक्षात्कार होत नाही. आपल्या धार्मिक आचरणाविषयी माणूस अधिक जागृत राहिल्यावर त्याच्यात अहंकारच निर्माण होणार. आणि ज्या प्रार्थनेत अहंकार भरलेला असतो, ती दिव्यलोकात ऐकली जात नाही, त्यामुळे कोणताही आध्यात्मिक लाभ होत नाही.

जोपर्यंत तू स्वतःला पाहतोस, तुला आपला विसर पडत नाही
तोपर्यंत नमाज व्यर्थ आहे.
स्वतःचा विचार सोडून म्हण, 'ईश्वर महान आहे !'
जोपर्यंत स्वतःला पाहतोस, तुला स्वतःचा विसर पडत नाही
तोपर्यंत 'सजदा' व्यर्थ आहे
आपलं अस्तित्व विसरून म्हण,
'ईश्वर महान आहे !'

शाह शेवटी असंही लक्षात आणून देतात :

तो (ईश्वर) जीवापासून भिन्न नाही, जीव त्याच्यापासून भिन्न नाही
'मनुष्य हे माझे गूढ आहे आणि मी त्याचे गूढ आहे'
हे जाणून घ्या सत्य
हे सत्य समजले ज्यांना
त्या सर्वांनी हीच धून लावत जग सोडले आहे.

मनुष्य हा प्रथमदर्शनी सेवक आहे आणि ईश्वर हा त्याचा स्वामी आहे. परंतु जेथे प्रेम असते तेथे मालक आणि नोकर हा फरक उरत नाही. प्रेमाच्या रसायनाने गुलाम किंवा सेवक हाच भव्यतेचा ईश्वर बनतो. मग हा सेवक पण त्याच्या मालकाप्रमाणेच अनादी आणि अनंत असा बनतो :

आदि आणि अंतही नसे सेवकाला
तो प्रेमळ परमात्मा ज्याने जाणला.
तो त्याच्यातच कायमचा विलीन झाला.

सेवक हा आत्मसमर्पणाने ईश्वर बनतो आणि मग ईश्वर व मनुष्य यांच्यात काहीच भेद रहात नाही.

आत्मसमर्पणाने मिळे सेवकाला 'ईश्वर' हा अत्युच्च सन्मान
सत्याचा शोधक आहे अंतिम सत्यदेखील
प्रियकराचे (ईश्वराचे) गूढ आहे शब्दांच्या पलीकडले.

जाणीवेच्या अत्युच्च शिखरावरून बोलल्यानंतर शाह लतीफ सामान्य भौतिक जगात येतात. ज्या ठिकाणी 'अस्ति' वा 'नास्ति' नाही, तेथे जाऊन आल्यावर ते सांगतात :

जेथे नाही 'अस्ति' आणि 'नास्ति'
ही कल्पना मातीच्या मानवाची
बुद्धीपलीकडे आहे सुंदरता प्रियकराची
जेथे नाही 'अस्ति' वा 'नास्ति'
ही कल्पना मातीच्या मानवाची
दृष्टीपलीकडे आहे कांती प्रियकराची

अध्यात्मज्ञानाच्या तेजोमय क्षेत्रात माणूस कितीही उच्चत्वास गेला, तरीदेखील त्याला काही मर्यादा आहेत. ईश्वर हा अनंत आणि असीम आहे. सीमित व्यक्ती ही असीम अशा शक्तीला ओळखू शकत नाही. मोठमोठ्या ज्ञानी लोकांना देखील या अलौकिक गूढाचं आकलन होऊ शकलेलं नाही :

ते उच्चत्वास न पोचता निराश होऊनच मेले
पिकात चोंच मारून गेलेल्या चिमणी सारखे गेले
ते या दरीत फक्त बुडबुड्यांसारखेच होते.

6

व्यापार, वाणिज्य आणि संपत्ती

‘सुर श्रीराग’ आणि ‘सुर सामंडी’ या दोन प्रकरणात शाह लतीफ यांनी सिंधी व्यापाऱ्यांच्या वाणिज्य क्षेत्रातील धाडसाचं वर्णन केलं आहे. ज्या वस्तूद्वारे देवाणघेवाण होत असे, त्यांचाही त्यांनी उल्लेख केला आहे. सिंधी व्यापारी व्यापाराच्या निमित्ताने ज्या ज्या ठिकाणी जात, त्या सर्व स्थळांचं वर्णनही शाहांच्या काव्यात सापडतं. ज्या ऋतूत ते समुद्र प्रवास करीत आणि जे समुद्र मार्ग त्यांना माहीत होते किंवा व्यापाराकरिता वापरात येणाऱ्या सर्व नौका आणि बोटींचा उल्लेखही त्यांनी केलेला आहे. ‘रिसालो’च्या बऱ्याच ‘सुरा’त प्रमुख बंदरांपैकी अशा काही बंदरांचा व स्थानांचाही निर्देश केलेला आहे की ज्या ठिकाणी कर आकारला जाई. काही ‘सुरा’ मधून प्रवासाच्या भूमार्गांची व सिंधची इतर देशांशी होणाऱ्या वस्तू विनिमयाची माहिती मिळते. ज्याप्रमाणे गुलाबाच्या फुलात सुगंध आणि मेघांत पाणी असतं तद्वत शाहांनी केलेल्या निर्देशात संकेतांची योजना केलेली आढळते.

‘सुर श्रीराग’ मध्ये शाह पोरबंदराचा उल्लेख करतात. त्यावरून असं दिसून येतं की सिंधच्या व्यापाऱ्यांचे समुद्र मार्गाद्वारे पश्चिमेकडील बंदरकिनाऱ्यांशी व्यापारिक संबंध होते. दूरवरच्या बंदरांकडील मार्गात येणाऱ्या थोक्यांपेक्षा अरबी समुद्रातील संकटेही काही कमी नव्हती.

दुर्बलांची बोट तुमच्या हवाली आहे

परमेश्वरा ! तू तिला पोरबंदरपर्यंत सुरक्षितपणे पोचव.

समुद्र स्वतः तर तुफानी होताच त्यावर वाहणाऱ्या वादळांनी तो अधिक भयानक झाला होता. मोती मिळविण्याच्या मोहाने सिंधमधील व्यापारी खूप दूरवरच्या देशात जाण्याकरिता समुद्र प्रवास करीत. ते जोखीम पत्करत असत आणि परमेश्वरावर विश्वास ठेवून सगळ्या प्रकारच्या संकटांशी सामना करीत असत.

त्याच्याकृपेने मोठमोठी वादळे पार केली जातात

त्याचं नाव घेऊन ते अदनपर्यंत पोचले होते

सिलोनमधल्या सोन्यानं त्यांना बेचैन केलंय

त्यांना सिलोनमध्ये जाण्याचीच आस लागली आहे.

किमती हिरे, उंची कपडे आणि मौल्यवान वस्तूंच्या व्यापारात सिंधचे व्यापारी तज्ज्ञ झालेले होते. ते हिवाळ्यात जलप्रवास करीत आणि वसंत ऋतूत नदीच्या मार्गाने परत येत.

त्यांच्या वियोगाने त्यांच्या बायका झुरत असत, रडत असत. समुद्राला त्या सुगंधित अक्षता वाहीत, नदीच्या प्रवाहात दिवे तरंगवीत आणि आपल्या नवऱ्यांच्या सुरक्षितपणे परत येण्याकरिता देवाची कृपा भाकीत. गलबत रवाना होण्यापूर्वी त्या स्त्रिया सुकाणूंना पोटाशी धरत आणि हुंदके देत अश्रुपूर्ण नेत्रांनी त्यांना निरोप देत.

ससुईशी संबंधित ‘सुरा’त शाह लतीफ यांनी सिंध आणि केच (या ठिकाणी ससुईचा प्रियकर पुन्हू राहात असे) दरम्यान होणाऱ्या सुवासिक द्रव्यांच्या व्यापाराचं वर्णन केलं आहे. पुन्हू हा ससुईच्या जन्मस्थळी, भंभोर या गावात उत्तर विकायला आला होता. त्या उत्तराच्या दुर्मिळ अशा सुवासाने सारं भंभोर गाव दरवळलं होतं. त्याकाळचे सौदागर चपळ आणि सुंदर अशा उंटंवर सवारी अरीत. ते आपल्या उंटंंना मौल्यवान मोती आणि हिऱ्यांनी सजवीत; नाना रंगांच्या नकली फुलांनी त्यांची शोभा वाढवीत. मकरान आणि सिंधच्या मध्ये असलेला निर्जन भूप्रदेश वाळवंट, जंगल आणि डोंगरांनी भरलेला होता. त्या प्रदेशातून जायला भारी उंट देखील घाबरून जात असत. त्याकाळी रेल्वे नसल्यामुळे दळणवळण आणि व्यापाराच्या क्षेत्रात वेगवान उंट फार उपयोगी होते. कापड, सोनं, जवाहीर, वेलची, लवंग, सुवासिक द्रव्ये, नक्षीकाम केलेली भांडी इ. वस्तूंची आयात निर्यात खुशकी आणि समुद्र मार्गांनी होत असे.

अनेक ‘सुरांमध्ये’, विशेषकरून ‘सुर मूमल राणो’, ‘सुर मारुई’, ‘सुर लीला चनेसर’, ‘सुर कामोड’ आणि ‘सुर बिलावल’ मध्ये, शाह लतीफ यांनी सिंधची संपत्ती, श्रीमंत घराण्यांचे विलासी जीवन आणि शास्त्रांच्या दानशैर्यावर भरपूर प्रकाश टाकलेला आहे. राजघराण्यातील स्त्रिया स्वतःला वस्त्रालंकारानी कशा प्रकारे सुशोभित करीत असत, राजे कशी उधळपट्टी करीत आणि ते गरीब लोकांना कशी मदत करीत असत या सगळ्या गोष्टींचं चित्रण त्यांनी या ‘सुरात’ चांगल्या प्रकारे केले आहे. मूमल आणि तिच्या मैत्रिणींच्या सौंदर्याचं व शृंगाराचं वर्णन मनोहारी झालेलं आहे -

जशी गुलाबाची फुलं, तसा त्यांचा वेश

त्यांची अंगकांती गुलाबी रंगाची आहे. त्यांनी अंगावर घेतलेल्या शालींचा रंग हिरवा आहे. त्यामुळे त्या हिरव्या पानांत असलेल्या गुलाबाच्या फुलाप्रमाणे वाटतात. त्यांच्या अंगातून सर्वोत्तम उत्तराचा सुगंध दरवळतोय. त्या जणू कस्तुरी आणि उदी अंबराच्या सुवासाने भरलेली मानवी गुलाबाची फुलं आहेत. त्यांच्या शय्या कस्तुरीने सुवासिक बनल्या आहेत. त्यांचे कर्ण आणि बाहू चांदी व सोन्याच्या दागिन्यांनी सुशोभित आहेत. त्या देवींच्या मूर्तीसारख्या दिसतात; दूरवरच्या देशांचे राजपुत्र त्यांची आराधना करतात. मूमलच्या महालातील स्नानगृहे देखील उत्तराच्या सुगंधाने भरलेली आहेत. मूमल आणि तिच्या मैत्रिणी आपले केश व शरीर अशा प्रकारे सुशोभित करतात की भ्रमरांनाही भ्रम होतो आणि ते पूर्वेकडील गुलाबांची बाग समजून तेथे धिरट्या घालीत राहातात.

गुलाबाच्या फुलांप्रमाणे त्यांचे वेष आहेत
 चमेलीच्या तेलाने सुवासिक त्यांच्या वेण्या आहेत
 त्यांचं लावण्य पाहून प्रेमसुध्दा मर्माहत होतंय
 ललनांच्या शृंगाराने मूक विस्मयच निर्माण होतंय
 विड्याच्या पानांप्रमाणे हिरव्यागार त्यांच्या शाली आहेत
 त्यांनी आपल्या शरीरांना अत्तर-अबीर माखला आहे
 आपल्या वेण्या चंदनाच्या लेपाने गुंफल्या आहेत
 कामिनीचे कान सोन्या-चांदीने सजलेले आहेत
 स्वर्ण-वर्ण ललना चांदीशी खेळताहेत
 त्यांच्या खोल्या कोरफड आणि
 पलंग कस्तुरीच्या सुवासाने भरलेल्या आहेत
 ज्या न्हाणीघरात त्या चंदनाने लिप्त वेण्या धुतात
 तेथे स्नानाच्या पाण्यावर
 भ्रमर मस्त होऊन धिरट्या घालतात
 प्रतिस्पर्धी राजपुत्र आपल्या डोळ्यांतून
 रक्ताश्रू ढाळताहेत
 प्रेम-बाणाने त्यांचं हृदय विदीर्ण केलंय.

या ठिकाणी मूमल आणि तिच्या मैत्रिणीविषयी जे काही सांगितले गेले आहे, त्यावरून शाह लतीफ यांच्या काळातील श्रीमंती डामडौली जीवनाची कल्पना येऊ शकते. मूमलचे महाल, 'काक महाल' हे सुंदर पलंगांनी सजविलेले होते. त्यांवर रेशमी बिछाने अंथरलेले होते. त्यांवर मखमली उशा आणि तक्के ठेवलेले होते. महालाच्या बागा म्हणजे जणू तारुण्याने मुसमुसलेला वसंत होता. ते सर्व मोगलकालीन महाल आणि बागांची आठवण करून देतात. मोगलांचे महाल आणि उद्यान जणू त्यांची शान असायचे आणि त्यांचं अनुकरण करून की काय सिंधच्या श्रीमंत शास्त्यांनी तशा प्रकारचे महाल व उद्यान आपल्याकडे तयार करून घेतली होती.

'सुर लीला चनेसर' ची कथा बहुमूल्य हिऱ्यांच्या हारावर आधारित आहे. अशा प्रकारचा अलंकार प्रत्येक राणी वा राजकुमारीजवळ असतो. नसल्यावर तो मिळविण्याची लालसा केली जाते. याच 'सुरात' श्रीमंत व कुलीन स्त्रियांच्या वस्त्राभूषणांचे काही नमूनेही पाहायला मिळतात. त्यांच्या कानात सोनेरी भिकबाळ्या सुशोभित आहेत. त्यांच्या गळ्यात जटिल कारागिरीचे हार सज्जित आहेत. सुरमा घातल्यामुळे त्यांच्या काळ्याभोर डोळ्यातली जादू वाढलेली आहे. दुर्मिळ प्रकारच्या तेलाच्या सेवनाने त्यांचे केश खूपच चमकदार झालेले आहेत. 'सुर मारुई'त किमती/उंची कपड्यांच्या अनेक प्रकारांचा उल्लेख आलेला आहे

उदा. लोकरी शाली, सळ्या भरलेले रेशमी कपडे 'एलाची', गुलाबी रंगाचे 'खुहिबा' कपडे, निळ्या रंगाचे 'अभीर' कपडे, लोकरी कपडे आणि प्रसिध्द 'पट चीर' कपडे, श्रीमंती खाद्य व पेय पदार्थांच्या सांकेतिक अर्थाने पुलाव व सरबतांचा उल्लेख सहजपणे झालेला आढळतो.

'सुर कामोड', 'सुर प्रभाती' आणि 'सुर बिलावल' मध्ये सिंधच्या राजांची दानशूरता आणि साहाय्य करण्याच्या भावनेचा अतिशयोक्तिपूर्ण का असेना पण पुरावा मिळतो.

राजा जाम तमाची एका कोळ्याच्या नूरी नावाच्या मुलीच्या प्रेमपाशात बांधला गेला आहे. नूरीच्या डोळ्यात जादू असते आणि तिचं अंतःकरण अतिशय विनय भावाने भरलेलं असतं. तिच्याशी विवाह केल्यानंतर जाम तमाची तिच्या नातेवाईकांवर आणि तिच्या जातीच्या लोकांवर मोती, हिरे, सोने, चांदी, माणिक, नीलमणी इ. भेटवस्तूंचा वर्षाव करतो. त्याने त्यांच्यावर आणि त्यांच्या साध्या व दुर्गंधीपूर्ण झोपड्यांवर अत्तराच्या वाटल्या शिंपडल्या.

कोळ्यांच्यामध्ये बसून जाम तमाचीने

हिरे हातात घेतले.

सगळा सुगंध दूर कोपऱ्यात दडला

त्याने त्यांच्यावर अत्तर उधळले

त्यांना अमूल्य उपहार वाटले सामान्य फळांसारखे,

त्यांच्या झोपड्यात हिरे, मोती विखरून टाकले

माशांच्या खवल्यांप्रमाणे

त्याने माणिक दिली

गरिबांवर ओवाळून टाकले नीलमणी

अब्दुल लतीफ म्हणतो,

त्याने तेथे अमूल्य रत्ने उधळून टाकली.

'सुर प्रभाती'त लस बेलाचा शास्ता सपड सखीच्या दानशूरतेचा देखील उल्लेख केला गेलेला आहे. सखी सपड याने साधारण बुध्दी असलेल्या एका चारणाला/भाटाला त्याचा खरेपणा व विनयशीलता पाहून सर्वोत्तम असे अरबी जातीचे शंभर घोडे दिले होते. शाह लतीफ 'सुर बिलावल' मध्ये जादम जखरो या सिंधच्या समावंशी राजाचीही अपूर्व स्तुती करतात,

जेथे जादम तयार केला गेला

तेथे फक्त तेवढीच माती होती

आणि

जादम जखरोकडे पाहिल्यावर

दुसऱ्यांकडे लक्ष जात नाही

जेव्हा मोठा झरा सापडतो

तेव्हा दुसऱ्या विहिरी खणण्याची गरज नसते.

परंतु राजा राय डियाच यांच्या कृतीत राजांचं पराकाष्ठेचं दानशौर्य संकेताने व्यक्त केले गेले आहे. राय डियाच हा चारण बीजलच्या तंतुवाद्याच्या गूढ प्रभावाने प्रसन्न झाला आणि त्याने स्वतःचे डोके त्याला देऊन टाकले.

7

निवेदन कौशल्य

शाह लतीफ यांनी लोककथांच्या केवळ महत्त्वपूर्ण अशा उपकथांना स्पर्श केला आहे. त्यांनी नायिकांच्या भावनांचं आणि प्रत्येक परिस्थितीच्या पृष्ठभूमीचं हुबेहूब वर्णन अतिशय सुंदर अशा शब्दात केले आहे. त्यांची कोणतीही कथा वाचताना आपण भाषेच्या जादूने निर्माण केलेली परिस्थिती विशेष, स्थळ, काळ किंवा वातावरण मनःचक्षूंनी स्पष्ट पाहू शकतो.

शाह लतीफ स्वतः नायिकेची भूमिका करताना दिसतात. प्रत्येक नायिका ही कवीच्या माध्यमाने बोलते. एखाद्या ठिकाणी नायिकेच्या दोन कथांच्या मध्ये अंतर पडलेले आहे, तेथे शाह स्वतः प्रसंग, स्थिती किंवा नायिकेच्या मनःस्थितीवर प्रकाश टाकतात. 'सुर सोरठ' मध्ये राजा राय डियाच आणि बीजल चारण प्रमाणे ज्या ठिकाणी केवळ दोनच पात्रे आहेत, त्या ठिकाणी कवी भाष्यकाराचीही भूमिका घेताना दिसते.

'सुरा'च्या अंतिम 'दास्तानात' म्हणजे प्रत्येक सर्गाच्या शेवटी शाह पार्थिव धरातल सोडून अपार्थिव पातळीवर जातात. 'सुर मूमल राणो' च्या शेवटी मूमल म्हणते :

उंट कुणीकडे हाकू ? सगळीकडे प्रकाश आहे

माझ्या हृदयात मदोन्मत्त काक आहे

माझ्या मनात सुगंधित बाग आहे

सगळीकडे राणाही राणा आहे

त्याच्याशिवाय दुसरा कोणी नाही, काही नाही.

शाह लतीफ यांच्या कथांमध्ये संवाद, अंतःकरणातील भावनांचं हुबेहूब वर्णन, दृश्य चित्रण, स्वभावचित्रण इ. काही सर्व आहे. 'सुर सोरठ' याचं सर्वोत्तम उदाहरण आहे. त्यात राजा डियाच आणि चारण बीजल यांच्यातील संवादात कवीची काव्यकला केंद्रित झालेली दिसून येते.

'सुर कामोड' मध्ये आलेली तमाची आणि नूरीची कथा सोडल्यास 'रिसालो'तील सगळ्या कथा ह्या शोकांतिकेसारख्या आहेत. मानवाचा नियतीशी चाललेला झगडा आणि अशा प्रकारच्या विषम संघर्षांची निरर्थकता ह्या कथांचा प्रमुख विषय आहे.

शाह लतीफ यांचा 'सुर केदारो' या गोष्टीची साक्ष देणारा आहे की ते युध्द-काव्यदेखील अतिशय कौशल्याने लिहू शकत होते. खरं म्हणजे त्यांनी काव्याचे सर्व प्रकार

कौशल्याने हाताळलेले आहेत. 'सुर केदारो' हे वीरगाथा काव्य आहे. वास्तविक शाह लतीफ यांनी कोणत्याही सैनिक-संघर्षात वा युद्धात सक्रिय भाग घेतला नव्हता, तरी देखील 'सुर केदारो' मधील उपमांवर युद्ध विषयक नैपुण्याची छाप स्पष्टपणे दिसून येते. ते उपद्रव आणि राजकीय संकेटाच्या काळात राहिले होते आणि त्यांना सैनिकी युद्ध आणि व्यूहचनाविद्येचं अंतस्थ ज्ञान होतं. आपल्या काळात त्यांनी क्रूर नादिरशाहचं आक्रमण पाहिलं होतं. म्हणूनच त्यांचं युद्ध-काव्य हे वास्तव आणि प्रौढ अशा भाषेत उतरवले आहे. 'सुर केदारो' ला एक भव्य शोकगीतही म्हणता येऊ शकेल. यात कवीने इमाम हुसेनच्या कर्बलाच्या रणभूमीवर झालेल्या बलिदानाचं हृदयद्रावक वर्णन केले आहे. सिंधी काव्यात असं करुणरसाचं चित्र दुसरीकडे कोठेही सापडत नाही. या 'सुराची' कथा कर्बलाच्या रणभूमीवर पत्करलेल्या इमाम हुसेनच्या हौतात्म्यावर आधारित आहे. या कथेच्या द्वारे कवीने खऱ्या शूरांसमोर महान सनातन आदर्श ठेवला आहे. आपल्या उद्देशपूर्तीत कवीला यशही मिळालेलं आहे. यात त्यांनी प्राचीन युद्धकौशल्याचं आणि सामरिक शौर्याचं स्पष्ट चित्रण केलं आहे.

हे युद्धवीर ! जोपर्यंत जिवंत आहेस

या शस्त्रोत्सवात पोलादाचा प्याला पी.

प्राचीन युद्ध हे वैयक्तिक पराक्रम आणि वीरश्रीची कसोटी असायचे. वीरांना समोरासमोर लढावे लागत असे. त्यामुळे त्यांना उच्च प्रकारच्या धाडसाबरोबर भाला, कुऱ्हाड, कट्यार, तलवार, गदा इ. शस्त्रांच्या वापरात कौशल्य दाखवावे लागत असे. युद्ध आरंभ होण्यापूर्वी तुताऱ्या वाजू लागत आणि पडघम दुमदुमू लागत. त्यामुळे सैनिकात अधिक उत्साह निर्माण व्हायचा आणि मग ते जोशात येऊन आवेशाने लढत. प्राचीन काळी युद्ध सुरू होण्यापूर्वी शंख, तुताऱ्या, सनया आणि पडघम वातावरणात दुमदुमत असत.

शाह लतीफ यांच्या 'सुर केदारो' च्या दुसऱ्या आणि तिसऱ्या 'दास्तानांत' युद्ध क्षेत्राचं वास्तव चित्रण झालेलं आहे. अशा वर्णनात प्राचीन काळातील युद्धांशी संबंधित सर्व गोष्टी आपल्या अंतःचक्षूसमोर यथार्थ आणि प्रभावपूर्ण पद्धतीने जिवंत होऊन उभ्या राहतात. उदाहरणादाखल काही कवनांचा उल्लेख करणं गैर ठरणार नाही:

चंद्र ढळल्यावर योद्धे मदिन्याहून निघाले

त्यांच्याबरोबर नगारे, परशू, भाले

खंजीर, (बंदूक ठासण्याचे) गज होते

शूर शूरांशी भेटले, त्यांच्या तलवारी भिडल्या

ते आव्हान देत, खाली पाडीत

धडांचे ढीग करीत पुढे जात

लढवय्ये खाली पडत

त्यांची डोकी धरिणीवर नृत्य करीत

दोन्ही बाजूंना सनया आणि तुताऱ्या वाजू लागल्या

युद्धात शूर आणि घोडे

जणू विवाहबंधनात बांधले गेले

ते आले,

परशू आणि खड्गे चकाकू लागली

वीर आपल्या खांद्यावरून

भाले काढीत नाही

ते नेहमी तयार असतात

युद्धात मरायला !

शाह लतीफ यांनी या 'सुरात' शौर्याच्या भव्य अशा आदर्शाची स्थापना केलेली आहे. देवाच्या नावाने लढणारा आणि युद्धभूमीवर तिळमात्रही न घाबरणाराच खरा वीर पुरुष असतो. ते म्हणतात, 'जीवन हे क्षणभंगुर आहे. परंतु (पळपुटेपणामुळे लागलेलं) दूषण हे स्थायी असतं.' एखादा सैनिक युद्धाला पाठ दाखवून स्वतःचा जीव वाचवू शकतो, परंतु तो कायमचा बदनाम होतो. आयुष्य हे एखाद्या पक्ष्याच्या भरारीसारखं लहान असतं. जेव्हा कायमची अप्रतिष्ठा पदरी पाडली जाते, तेव्हा असं आयुष्य वाचविण्यात काय अर्थ आहे ?

ज्यांचे पती युद्धात कामी आले

त्या सर्वांची मान ताठ आहे

प्रत्येक वीर पत्नी शोकाने पण अभिमानाने

म्हणते आहे,

'सख्यानो, ह्या वीराने आपल्या पूर्वाजांचं नाव राखलंय !'

कथांची प्रतीकात्मकता

प्रतीकात्मकता हा शाह लतीफ यांच्या काव्याचा आत्मा आहे. त्यांच्या 'रिसालो' मधील सर्वच 'सुर' हे रहस्यात्मक प्रतीकवादाच्या उभ्या आडव्या धाग्यांनी विणलेले आहेत. त्यांच्या कथांच्या संकेत-पद्धतीचे दोन प्रकार आहेत - मानवाचं ब्रह्मान्वेषण आणि एखाद्या विशिष्ट अशा मानवाविषयी परमेश्वराची पसंती. या दोन्ही पद्धतींचं आविष्करण अनेक उपमा, रूपक आणि दृष्टांतांच्या माध्यमाने झालेले आहे.

शाह लतीफ यांच्या प्रेमख्यानांत आत्मा हा नायिकेच्या रूपाने आणि परमात्मा हा नायकाच्या रूपाने आलेला आहे. ईश्वराला भेटण्यासाठी आतुर झालेला आत्मा हा लीला, मूमल, सुहिणी, नूरी व मारुईच्या भूमिकेत आलेला आहे आणि परमात्मा हा क्रमशः चनेसर, राणा, मेहा, पुन्हू, तमाची आणि मारू (खेतसेन) च्या भूमिकेत आलेला आहे. जिज्ञासूचे किंवा साधकाचे दोन प्रकारचे शत्रू असतात - अंतर्गत आणि बाह्य. मन आणि (भुरळ घालणारं) जगत हे त्याचे दोन कायमचे शत्रू आहेत.

ससुईच्या दुःखी जीवनाशी व कठीण समयाशी निगडित 'सुरा' मध्ये शाह लतीफ दर्शवितात की खऱ्या ईश्वरभक्ताच्या मार्गात डोंगर, वाळवंट, नद्या, किंवा जंगल इ. अवरोध निर्माण करू शकत नाहीत. दुसऱ्या शब्दात सांगाथचं झालं तर असं म्हणता येईल की सच्चा ईश्वरभक्त/साधक हा कोणत्याही दुःखात व असंख्य संकटात सापडल्यावरही विचलित होत नाही किंवा कुठं थांबतही नाही. केच हे नायक पुन्हू याचे जन्मस्थान असून ते स्वर्गातील स्वर्णनगरीचं प्रतीक आहे म्हणून ससुईसारख्या सत्यान्वेषी लोकांचे अंतिम साध्य आहे. 'हाडो' व 'पब' डोंगर, 'हब' नदी आणि मार्गातील ओसाड जमीन इ. भीषण संकट आणि दुःख आहेत. हा प्रवास एकट्याने करावयाचा असतो; साधकाला मार्गात येणाऱ्या संकटांशी एकट्यानेच धैर्यनि व शौर्यनि तोंड द्यावे लागते. जगातल्या कोणत्याही वस्तूशिवाय एकट्यानेच हा प्रवास करावयाचा असतो. साधकाचा सोबती एकच असतो - प्रेम, उत्कट प्रेम !

ज्यांच्याबरोबर काहीच नव्हतं, त्या हाडो पर्वत पार करून गेल्या
ज्यांच्याबरोबर ओझं होतं, त्या तेथेच राहिल्या
ज्या आपल्याबरोबर काहीच नेत नाही, त्यांना प्रियकर भेटतो
ज्या शिणगार करतात, त्यांचं प्रियकराशी मीलन होत नाही.

या प्रवासात साधकाजवळ अपरिग्रहाचे शस्त्र असले पाहिजे आणि त्या शस्त्राने

त्याने आपल्या सर्व भौतिक इच्छांचे निर्दालन केले पाहिजे.

संपत्तीने नव्हे तर आत्मविस्मरणाने

तिने आपल्या प्रियकराला प्राप्त केले.

शाह लतीफ यांनी आपल्या आत्म्याच्या सर्व आकांक्षा आणि आपल्या हृदयाची सगळी प्राणांत वेदना ससुई या पात्रात ओतली आहे आणि तिची करुण कहाणी पाच 'सुरा'त गाईली आहे. इतर नायिकांसाठी त्यांनी एक-एक 'सुर' बहाल केलेला आहे. ससुई ही सुखासीन आणि वैभवाच्या वातावरणात वाढलेली कोमलांगना आहे. ती भंभोर येथील एका धनाढ्य धोब्याची मुलगी आहे. केच येथे राहाणारा पुन्हू हा राजकुमार व्यापाराच्या निमित्ताने भंभोरला येतो आणि तो ससुईवर फिदा होतो. तो ससुईच्या बापाजवळ एका सामान्य नोकराच्या रूपाने काम करू लागतो. एके रात्री तो खूप दारू प्याल्यामुळे गाढ झोपेत असताना त्याचे भाऊ तेथे येतात आणि त्याला उंटावर टाकून परत घेऊन जातात. सकाळी ससुई उठते आणि पुन्हू बेपत्ता पाहून वेडीपिसी होते. मग ती आपल्या पुन्हूला शोधण्यासाठी घर सोडते, कठीण डोंगर आणि भीषण वाळवंट पायी तुडवून पुढे जाते.

'सुर देसी'त शाह म्हणतात, 'ससुई कदाचित चिरंतन शोध कॅथेच्या हरिणाकडून आणि हुमा (फीनिक्स) पक्ष्याकडून शिकली असावी. हे हरिण आणि हुमा पक्षी निरंतर शोधात असतात, तद्वत ससुई देखील आपल्या पुन्हूकरिता हैराण झालेली आहे.' अशा प्रकारच्या दुर्गम प्रवासामधील संकटं आणि दुःखं सहन करणं सामान्य मनुष्याच्या अवाक्याबाहेर असतं. ईश्वराचा भक्त देखील, ससुईप्रमाणे, ईश्वरासाठी दुःखं आणि यातना सहन करून प्रेमासाठी आत्मबलिदान करून अमरत्व प्राप्त करून घेतात. जीवनाच्या ग्रंथात त्यांची नावे अनेक युगांपर्यंत कायम राहतात.

थरमधील एका गरिबाच्या झोपडीत मारुई स्त्रीजातीसाठी प्रामाणिकपणा व निष्ठेचा दीपस्तंभ आहे. ती राजा उमरला म्हणते :

महालांनी माझे हृदय भंग केले
आपल्या लोकांच्या वियोगाने
मला अधिक दुःख दिले
बिचाऱ्या महालांनी मला नाही मारले.

आणि

हे उमर ! तुझ्याकरिता जी ईद आहे,
माझ्याकरिता तो शोक-दिवस आहे
ईदच्या निमित्ताने आनंद व खरेदी
बिचारे आईवडील विसरून गेलेत
मलीरमधील मारू-जन

माझ्या प्रेमात हुतात्मे झाले.

राजा उमर ह्याने मारुईला गावाच्या विहिरीवरून बळजबरीने पळवून नेलेले असते. त्याने मारुईला आपल्या उमरकोटच्या महालात कैदेत ठेवलेले असते. परंतु मारुई त्याच्याबरोबर सुखापोभोगाचे व विलासाचे जीवन जगण्यास ठाम नकार देते थरमधील मुली आचार विसंगत असलेल्या तिच्या वागणुकीने लज्जित होऊ नयेत म्हणून मारुई आपली थरमधील लोकरीची जुनीपुराणी घोंगडीसुद्धा बदलीत नाही.

भोळी मुलगी आपलं फाटकं कांबळं शिवतेय
तिचं प्रेम पक्कं आहे

कांबळी आता पुराणी झाली आहेत

पण ती त्यांना शिवून नीट करतेय

कुणी असं म्हणू नये, 'तू थरच्या मुलींना लाजविले आहेस !

महालातील सुखोपभोगापेक्षा मारुईला आपल्या मैत्रिणीचा सहवास अधिक आवडणार आहे. ती म्हणते,

मित्रांबरोबर असताना भूकसुद्धा चैन असते
उपासमारदेखील आनंद असतो.

जगातील सर्वश्रेष्ठ आणि हृदय हालवून सोडणाऱ्या देशभक्तिपर काव्यात शाह यांच्या 'सुर मारुईचा' समावेश होऊ शकतो. मारुई सर्व देशभक्तांचा कंठमणी आहे. आपल्या जन्मभूमीची माती तिला कस्तुरी किंवा अन्तरापेक्षा कमी वाटत नाही :

आपल्या वतनाच्या मातीलाही मी कस्तुरी मानतो.

आपल्या जन्मभूमीकडून आलेल्या संदेशांवर माणसाच्या पायांची धूळ ती आपल्या पापण्यांनी झाडायला तयार आहे. ती उमरला विनंती करते - मृत्यूनंतर माझे प्रेत थर येथील वेलींनी सुवासिक करण्यात यावे आणि ते थरच्या वाळूत पुरले जावे. अशा रीतीने तिच्याकरिता मृत्यूदेखील नवीन जीवन होईल.

जर मी आपल्या देशाकरिता
तहाने व्याकूळ होऊन येथे मेले
तर हे राजा ! माझं थडगं माझ्या लोकांजवळ बांध
त्यामुळे माझ्या पार्थिव अवशेषांना
थरमधील लतांचा सुवास मिळेल
जर माझं मृत शरीर
मलीरला नेण्यात आलं तर
मला नवजीवन मिळेल !

मारुईप्रमाणे नूरीचा जन्मदेखील एका गरीब कुटुंबात झाला होता. ती एका कोळ्याच्या

झोपडीत जन्मली. तरी सुध्दा नूरी म्हणजे एक स्त्री-रत्न होती. विनयाच्या आभूषणाने अलंकृत अशी ती अतिशय सुंदर होती. तिला पाहताक्षणीच राजा तमाची तिच्या प्रेमात पडला आणि त्याने तिला पट्टराणीच्या पदावर विराजमान केले. जसं तमाची नूरीच्या विनयशीलतेमुळे तिच्यावर प्रेम करायचा, तद्वत ईश्वरदेखील विनमं आणि निगर्वी लोकांवर प्रेम करतो.

कोळिणीला गर्व स्पर्शून गेला नव्हता

तिने नयनांच्या विभ्रमांनी राजाला रिझविले

आणि संकोचातही

साऱ्या लोकांमधून त्या एकाला मुग्ध केले.

मूमल आणि तिच्या मैत्रिणीचं लावण्य आणि अलंकारांचे वर्णन शब्दांच्यापलीकडे आहे. अमूल्य आणि कलात्मक आभूषणांमुळे त्यांच्या सौंदर्यात आणखी भर पडलेली आहे. त्यांनी आपलं अंग अत्तर आणि अभीराने टवटवीत ठेवलेलं आहे. डोक्यावर हिरव्यागार पानांच्या शाली घेतलेल्या आणि काटेरी कटाक्ष असलेल्या त्या सर्वजणी गुलाबाच्या फुलासारख्या दिसतात. मूमलच्या जादूभऱ्या नयनात जणू कुन्हाड आहे आणि तिने ती राजा व राजपुत्रांचा वध करीत असते. काक महालाजवळून वाहणाऱ्या काक नदीच्या किनाऱ्यावर त्यांच्या असंख्य कबरी पुरावा म्हणून उभ्या आहेत.

मोहक मूमलच्या जादूभऱ्या डोळ्यात जणू कुन्हाडी आहेत

त्यांनी ती राजा व राजपुत्रांचा वध करते

काकच्या काठावर तिने खलास केलेल्या

विदेशी लोकांच्या राजेशाही कबरी पहा !

ज्याप्रमाणे हिरकणी काचेच्या एखाद्या तुकड्याला कापून टाकते, तद्वत मूमलचे हिऱ्यासारखे डोळे प्रियकरांची हृदयं विदीर्ण करून टाकतात.

मूमलच्या डोळ्यात जादूभरे हिरे आहेत

तिच्या कटाक्षाने सामान्य-असामान्य घायाळ होतात.

सरतेशेवटी राणा हा आपल्या प्रखर बुद्धीने काक महालाच्या परिसरातल्या जादूला निष्प्रभ करून मूमलला जिंकतो. परंतु लवकरच तिला वियोग सहन करावा लागतो. दिवसभराच्या कारभारामुळे राणा फक्त रात्रीच्या वेळेतच मूमलकडे जात असतो. एके रात्री राणा तिच्याकडे काही जाऊ शकला नाही. त्यामुळे काहीशा भीतीने किंवा मनाच्या समाधानासाठी मूमल आपली बहीण सूमल हिच्याबरोबर शय्येवर झोपते. रात्री खूप उशीरा राणा तेथे येतो आणि मूमलला दुसऱ्या व्यक्तीच्या बाहुपाशात झोपलेली पाहून तो अतिव्यथित मनाने निघून जातो. जाण्यापूर्वी तो आपली छडी (काठी) मूमलच्या शय्येजवळ ठेवून जातो. त्यानंतर तो तिच्याकडे कधीच जात नाही. एके काळी गर्विष्ठ आणि फटकळ असेलेली मूमल आता राणाच्या आठवणीने सदोदित व्याकूळ राहिल्यामुळे अस्थिपंजर बनते. आता ती

अत्यंत विनम्र होते. ती सर्व भौतिक सुखांचा त्याग करते.

हे राणा ! या शयनगृहांना पाहून मी अश्रू ढाळतेय,
खाटांवर धूळ बसलीय, पलंग जुने झालेत
प्रासाद, कुंज, उद्यान सगळी
तुझ्याविना कोमेजून गेलीत.

नर्गिस फुलाप्रमाणे असलेल्या तिच्या डोळ्यांतले तेज नाहीसे होते. ते सुंदर नेत्र सुकून जातात.

वेदनेचा तुष्काळ पडलाय, डोळ्यांत अश्रूचा थेंबही नाही.

वास्तविक आपल्या चुकीमुळेच मूमलला आयुष्यभर विरह सहन करावा लागला.
अशाप्रकारे माणसाकडून एखादा प्रमाद घडल्यावर परमेश्वर त्याच्यापासून दुरावतो.

मूमलप्रमाणे लीलादेखील राजघराण्यातील लावण्यवती स्त्री आहे. ती चनेसरची राणी आहे. मुळात राजकन्या असलेली कौरू ही लीलीच्या महालात दासीच्या पोषाखात राहात असते. कौरू ही चनेसरवर प्रेम करणारी असते. ती लीलाला हिऱ्यांच्या हाराची भुरळ घालते आणि त्या अमूल्या हाराच्या मोबदल्यात ती चनेसरबरोबर एक रात्र घालविण्यासाठी लीलाला मोहवते. लीलाला हाराचा मोह पडतो आणि ती चनेसरपासून दुरावते. राणाप्रमाणे चनेसरदेखील कोवळ्या अंतःकरणाचा आहे. जेव्हा त्याला लीलाची छचोरबुद्धी समजते, तेव्हा त्याचा स्वाभिमान बंड करून उठतो. तो लीलाशी संबंध तोडतो. लीला खूप पश्चात्ताप करते; विनवण्या करते :

मी हिऱ्यांचा हार आगीत टाकेन
जर का माझा राजा परत मिळाला,
तर अनलंकृतपणातही मला आनंद वाटेल.

आणि

ये माझ्या राजा, म्हणजे मला हा हार
तुझ्यादेखत आगीत टाकता येईल.

ज्याप्रमाणे लीला चनेसरच्या प्रेमाला मुक्तते, तद्वत ईश्वरावर भक्ती करणारा माणूस पुन्हा भौतिक पदार्थांच्या झगमगाटाकडे आकर्षिला गेला की तो ईश्वराच्या अनुग्रहाला पारखा होतो. लीला म्हणते :

चनेसर समोर कुणाही स्त्रीचे नखरे चालत नाहीत
आज कळलंय, ही प्रदर्शनाची नव्हे
प्रार्थनेची जागा आहे.

वास्तविक पाहता :

हे ते दार आहे, जेथे मी

ईश्वराच्या लाडक्या लेकींना
रडताना पाहिले.

सुहिणीचा विवाह डमबरोबर झालेला होता परंतु तिचं प्रेम मात्र मेहारवर होतं. मेहार हा मुळात राजपुत्र होता आणि त्यानं म्हशी चारणाऱ्याचा वेष धारण केलेला होता. नंतर तो योगी झाला आणि तीव्र वेगाने वाहाणाऱ्या भयंकर नदीच्या पैलतीरावर राहू लागला. सुहिणी रोज रात्रीच्या वेळेला, अगदी पाऊस व वादळ असताना देखील, मातीच्या घड्यावरून नदी पार करून आपल्या प्रियकराला भेटायला जात असे. तिच्या नणंदेला जेव्हा हे कळलं, तेव्हा तिने पक्क्या घड्याऐवजी कच्चा घडा ठेवला. कच्चा घडा नदीच्या लाटांमुळे फुटला आणि सुहिणी नदीच्या तळाशी बुडाली. अशाप्रकारे तिने आपल्या प्रेमासाठी आपला बळी दिला. नंतर तिच्या प्रियकराने देखील उसळत्या नदीत उडी टाकली आणि मग दोघेही मृत्यूच्या कुशीत कायमचे विसावले गेले.

मेहारवाचून ती आजारी होती, त्याचे दर्शन हेच तिचं औषध होतं
मेहारला पाहिल्याबरोबर ती बरी झाली.

वास्तविक कोणत्याही प्रकारच्या अडचणी सुहिणीला रोखू शकत नव्हत्या; कारण तिच्या हृदयात उत्कट प्रेमाची बलशाली लाट होती; ती लाट हजारो मायावी समुद्रांना आपल्या वेढ्यात घेऊन त्यावर विजय मिळविणारी होती.

मेहारसाठी तहानलेल्यांना सागरदेखील
किनाऱ्यावरील एक वाळूचा कण आहे.

एरव्ही तिला कधी ना कधी मरण आलंच असतं, पण ती प्रेमाकरिता मरून अमर झाली. अशाप्रकारे भक्तिमार्गात जे प्राणास मुक्ततात, त्यांचं नाव अमर होतं. ते इहलोकी आणि परलोकात युगानुयुगे जिवंत राहतात.

जर तिने नदीत उडी मारली नसती तर
तिचं नाव कसं बरं ऐकू आलं असतं ?
एरवी ती मरणाऱच होती,
पण अशा मरणामुळे तिने अमरत्व मिळवलं !

संदर्भ ग्रंथ

‘रिसालो’ च्या विशिष्ट आवृत्त्या

1. डॉ. अर्नेस्ट ट्रम्प यांची आवृत्ती, 1866.
 2. दिवाण ताराचंद शौकीराम यांची आवृत्ती, 1900 बम्बई शासनाच्या शिक्षण विभागातर्फे प्रसिध्द.
 3. मिर्झा कलीच बेग यांची आवृत्ती, 1913.
 4. डॉ. एच्.एम्. गुरबखाणी यांची आवृत्ती - भाग 1 : 1923, भाग 2 : 1924, भाग 3 : 1931 (भाग 4 अप्रकाशित)
 5. गुलाम मुहम्मद शाहवाणी यांची आवृत्ती, 1950
 6. प्रा. कल्याण आडवाणी यांची आवृत्ती, 1958. हिंदुस्तान किताब घर, मुंबई द्वारा प्रकाशन
 7. आय.आय. काझी यांची आवृत्ती, 1961 सिंधी अदबी बोर्ड, कराची द्वारा प्रकाशित
 8. प्रा. कल्याण आडवाणी यांची आवृत्ती, (मुज्मल), 1966 सौ. देवी वास्वाणी, मुंबई द्वारा प्रकाशित
- (या ग्रंथाबद्दल लेखकाला साहित्य अकादेमीचा पुरस्कार - 1968, मिळाला होता.)

इंग्रजी ग्रंथ

1. समथिंग अबाऊट सिंध - दयाराम गिदूमल (1882) (शाह लतीफ वरील प्रकरण)
2. लाईफ, रिलीजन अँड पोएट्री ऑफ शाह लतीफ - लीलारामसिंह वतनमल (1889)
3. शाह अब्दुल लतीफ - एम्. एम्. गिदवाणी (1922)
4. सिंध अँड इट्स सूफीज - जेठमल परसराम (1924) (शाह लतीफ वरील प्रकरण)
5. शाह अब्दुल लतीफ ऑफ भिट - एच्.टी. सार्ले - (1940) ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस
6. शाह अब्दुल लतीफ ऑफ भिट अँड दि कॉमर्स ऑफ सिंध - चेतन एल्. माडीवाला (1945) (सिंध हिस्टॉरिकल सोसायटीच्या वतीने वाचलेला शोध निबंध)
7. डिव्हाइन इवेलर्स इन दि डेझर्ट - गुरदयाल मल्लिक (1949) (शाह लतीफ वरील प्रकरण)
8. दि सोल ऑफ सिंधी लिटरेचर - साधू टी. एल्. वास्वाणी (1954)

(शाह लतीफ वरील प्रकरण)

9. सूफीज, मिस्टिक्स अँड योगीज ऑफ इंडिया - बांके बिहारी (1962) भारतीय विद्या भवन प्रकाशन (शाह लतीफ वरील प्रकरण)

